

15420

Atatürk Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
İktisat Anabilim Dalı

Ertuğrul DELİKTAŞ

ERZURUM'DA SANAYİ SEKTÖRÜ
-Yapısı ve Gelişme Sorunları-

(Yüksek Lisans Tezi)

Tez Yöneticisi:
Doç.Dr. Muammer YAYLALI

ERZURUM - 1991

T. C.
Yükseköğretim Kurulu
Dokümantasyon Merkezi

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa No:</u>
TABLolar LİSTESİ	v
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM**ERZURUM'DA SANAYİ SEKTÖRÜ****Kısım I**

I. Sanayi ve Sanayileşme Kavramı	3
II. Sanayileşmenin Gelişimi	4
A. Cumhuriyet Dönemi Öncesi	4
B. Cumhuriyet Dönemi.....	6
1.1923- 1960 Dönemi	6
2. Planlı Dönem	9

Kısım II

Sanayinin Yapısı	13
A. Madencilik Sektörü	14
B. Enerji Sektörü	16
C. İmalat Sanayii	19
1. Tüketim Malı Üreten Sanayiler	19
2. Ara Malı Üreten Sanayiler	21
3. Yatırım Malı Üreten Sanayiler.....	21

Kısım III

Kamu- Özel İmalat Sanayii ve Ölçek Büyüklükleri	23
A. Kamu Tesisleri	23
1. Et ve Balık Kurumu	23
2. T.S.E.K. Erzurum Süt Fabrikası	24
3. Erzurum Şeker Fabrikası	26
4. Erzurum Yem Fabrikası T.A.Ş.	27
5. TKİ, Doğu Linyit İşletmesi	28
6. Aşkale Çimento Fabrikası	29

7. Erzurum Tarım Aletleri ve Makinaları Fabrikası	30
B. Özel Tesisler	31
1. Hukuki Durumlarına Göre	31
2. Ölçek Büyüklüklerine Göre	33
a. Küçük Ölçekli İşletmeler	35
a ₁ . İktisadi Faaliyet Kolları ve İstihdam	36
a ₂ . Faktör Verimliliği	37
a ₃ . Faktör Yoğunluğu	38
b. Orta Ölçekli İşletmeler	40
b ₁ . İktisadi Faaliyet Kolları ve İstihdam	40
b ₂ . Faktör Verimliliği	41
b ₃ . Faktör Yoğunluğu	41
c. Büyük Ölçekli İşletmeler	42
c ₁ . İktisadi Faaliyet Kolları ve İstihdam	42
c ₂ . Faktör Verimliliği	43
c ₃ . Faktör Yoğunluğu	43

Kısım IV

I. Küçük - Orta - Büyük Ölçekli İşletmelerin Karşılaştırılması	44
A. Katma Değer ve İşyeri İlişkisi	44
B. Girdi ve Çıktı Oranlarının Karşılaştırılması	44
C. İşyeri Başına Emek ve Sermaye Faktörlerinin Karşılaştırılması	45
D. Ölçek - Faktör Verimliliklerinin Karşılaştırılması	46
II. Erzurum İmalat Sanayii ile Türkiye İmalat Sanayiinin Karşılaştırılması..	47
A. İşyeri Büyüklükleri ve Sermaye Faktörü	47
1. Küçük Ölçekli İşletmelerde	47
2. Orta Ölçekli İşletmelerde	48
3. Büyük Ölçekli İşletmelerde	48
B. Ölçek Faktör Verimliliklerinin Karşılaştırılması.....	48
1. Küçük Ölçekli İşletmelerde	48
2. Orta Ölçekli İşletmelerde	49

3. Büyük Ölçekli İşletmelerde	49
III. 1980 - 1987 Döneminde Kişi Başına Düşen Katma Değerin Genel Dağılımı (Erzurum - D. Anadolu Bölgesi ve Türkiye).....	50

İKİNCİ BÖLÜM

ERZURUM SANAYİİNDE İSTİHDAMIN YAPISI, YATIRIMLAR VE TEŞVİK UYGULAMALARI

Kısım I

I. Sanayide İstihdamın Yapısı	52
A. Madencilik Sektörü	53
B. Enerji Sektörü	53
C. İmalat Sanayii	54

Kısım II

I. Yatırımlar ve Teşvikleri Uygulamaları	55
A. Genel Olarak Teşvik Tedbirleri.....	55
B. Erzurum'daki Yatırımlar ve Teşvik Uygulamaları (1980-1989 Dönemi).....	58
1. Öngörülen Teşvik Belgeli Yatırımların Sektörel Dağılımı.....	58
2. Gerçekleştirilen Yatırımların Sektörel Dağılımı.....	59
3. Gerçekleştirilen Teşvik Türlerinin Sektörel Dağılımı	60
4. Gerçekleştirilen Yatırımların Parasal Dağılımı	60
5. Gerçekleştirilen Yatırımların İstihdama Katkısı	62
C. Erzurum'da Teşvik Uygulamalarının Değerlendirilmesi	63

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM**SANAYİ SEKTÖRÜNÜN SORUNLARI VE SANAYİNİN
GELİŞME POTANSİYELİ****Kısım I**

I. Sanayi Sektörünün Sorunları	66
A. İklimle İlgili Sorunlar.....	67
B. Pazarlamayla ilgili Sorunlar.....	67
C. Sermaye Kıtlığı	68
D. Ulaşım Güçlüğü	69
E. Hammadde Teminindeki Güçlükler.....	69
F. Nitelikli Elaman Yetersizliği	71
G. Enerji Sorunu	71
II. Sanayinin Gelişme Potansiyeli	72
SONUÇ VE ÖNERİLER	74
SUMMARY	80
EKLER	81
BİBLİYOGRAFYA	87

TABLOLAR LİSTESİ

Sayfa No:

Tablo 1 : 1913-1915 Osmanlı Sanayi Sayımı Sonuçları.....	6
Tablo 2 : Türkiye Ekonomisinde Sektörlerin GSYİH İçindeki Payları 1963-1989, Cari Fiyatlarla (%)	11
Tablo 3 : Erzurum Sanayi Sektörünün İlin GSYİH'sı İçindeki Payı 1979-1986, Cari Üretici Fiyatlarıyla (%).....	12
Tablo 4 : Erzurum Sanayindeki Katma Değerin Türkiye Sanayi Katma Değeri İçindeki Payı, Cari Üretici Fiyatlarıyla (%).....	13
Tablo 5 : Erzurum'daki Maden Yatakları.....	14
Tablo 6 : 1990 Yılı DLİ Rerev Durumu.....	15
Tablo 7 : Erzurum'da 1989 - 1990 Elektrik sarfiyatı ve Hasılatı.....	17
Tablo 8 : Sanayide Elektrik sarfiyatı (1984-1990)	18
Tablo 9 : Erzurum İmalat Sanayiinde Mal Gruplarına Göre Katma Değerin Dağılımı (1964-1987).....	19
Tablo 10: Türkiye İmalat Sanayiinde Katma Değerin Mal Gruplarına Göre Dağılımı	20
Tablo 11: Erzurum İmalat Sanayiinde İşyerlerinin Mal Gruplarına Göre Dağılımı.....	21
Tablo 12 : Et ve Balık Kurumu, Et Üretimi - Satışları ve Üretim Trendi	24
Tablo 13: E.S.E.K. 'da Üretim Miktarları ve Trendleri.....	25
Tablo 14: Erzurum Şeker Fabrikası Şeker Üretim Miktarı ve Trendi	26
Tablo 15 : Erzurum Yem Fabrikası Üretim -Satışları ve Üretim Trendi.....	27
Tablo 16 : DLİ, Kömür Üretimi - Satışları ve Üretim Trendi.....	29
Tablo 17: Aşkale Çimento Fabrikasında Üretim - Satış ve Üretim Trendi	30
Tablo 18: TZDK Erzurum İşletmesi Üretim Miktarları ve Trendleri	31
Tablo 19: Özel Sektör İşletmelerinin İktisadi ve Hukuki Durumlarına Göre Dağılımı (Erzurum).....	32
Tablo 20 : Batı Ülkelerinde Küçük-Orta-Büyük İşletme Ayırımı.....	34

Tablo 21: Küçük Ölçekli İşletmelerin İktisadi Faaliyet Kolları, İşyeri ve İstihdam Açısından Dağılımı.....	37
Tablo 22 : Küçük Ölçekli İşletmelerde Girdi -Çıktı ve Katma Değer (1985 Yılı)	38
Tablo 23: Küçük Ölçekli İşletmelerde Faktör Yoğunluğu (1985 Yılı)..	39
Tablo 24: Orta Ölçekli İşletmelerin İktisadi Faaliyet Kolları İtibariyle Dağılımı.....	40
Tablo 25: Orta Ölçekli İşletmelerde Girdi -Çıktı ve Katma Değer (1985 Yılı)	41
Tablo 26 : Orta Ölçekli İşletmelerde Faktör Yoğunluğu.....	42
Tablo 27 : Büyük Ölçekli İşletmelerde İşyeri Sayısı ve İstihdam	43
Tablo 28 : Büyük Ölçekli İşletmelerde Girdi-Çıktı ve Katma Değer.....	43
Tablo 29 : Küçük -Orta -Büyük Ölçekli İşletmelerde Katma Değer ve İşyeri İlişkisi(1985 Yılı).....	44
Tablo 30: Küçük -Orta -Büyük Ölçekli İşletmelerde Girdi Çıktı ve Katma Değer (1985 Yılı).....	45
Tablo 31 : Küçük -Orta ve Büyük Ölçekli İşletmelerde Emek ve Sermaye Faktörü.....	46
Tablo 32 : Küçük -Orta ve Büyük Ölçekli İşletmelerde Ölçek - Faktör Verimliliklerinin Karşılaştırılması.....	47
Tablo 33 : Erzurum İmalat Sanayii ile Türkiye İmalat Sanayiinin Karşılaştırılması (1985 Yılı).....	48
Tablo 34 : Erzurum ve Türkiye İmalat Sanayiindeki İşletmelerin Ölçek - Faktör verimliliklerinin Karşılaştırılması(1985 Yılı) .	50
Tablo 35: Kişi Başına Katma Değerin Erzurum, Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye Genelinde Dağılımı (1980- 1987).....	51
Tablo 36 : Erzurum'da Çalışan Nüfusun Sektörel Dağılımı.....	52
Tablo 37: Madencilik Sektöründe İstihdam.....	53
Tablo 38: Enerji Sektöründe İstihdam.....	54
Tablo 39: İmalat Sanayiinde İstihdam.....	54
Tablo 40 : Teşvik Belgelerinin Sektörel Dağılımı.....	58
Tablo 41: Gerçekleştirilen Yatırımların Sektörel Dağılımı.....	59
Tablo 42 : Teşvik Türlerinin Sektörel Dağılımı	60
Tablo 43 : Gerçekleştirilen Yatırımların Parasal Dağılımı	61
Tablo 44 : Teşvik Türlerinin Parasal Dağılımı.....	61

Tablo 45 : Teşvik Belgeli Yatırımların İstihdama Katkısı.....	62
Tablo 46: İşletmelerin Düşük Kapasite İle Çalışma Nedenleri.....	63
Tablo 47 : Yatırım Yapmama Nedenleri ve Önem Sırası.....	63
Tablo 48 : Kredi Pahalılığı Karşısında İşletmelerin Tutumu	64
Tablo 49 : Erzurum İmalat Sanayii Çıktıları Akımı.....	68
Tablo 50 : Erzurum İmalat Sanayii Girdileri Akımı.....	70

GİRİŞ

Ülkeler, toplumlarının gelir-refah düzeylerini yükselterek, daha iyi bir hayat standardı sağlama çabasındadırlar. Bu çaba ülkelerin gelişme düzeylerine bağlı olarak değişmektedir. Gelişmiş ülkelerde hayat standardı daha yüksek iken, gelişmekte olan ülkelerde hayat standardı daha düşüktür.

Gelişme düzeylerindeki farklılıklar ülkeler arasında görülebildiği gibi, bir ülkenin bölgeleri arasında da görülebilmektedir. Bölgeler arasındaki gelişme farklılığı çeşitli sosyal olaylara yol açarken, kaynakların dağılımı ve kullanımındaki dengesizliği de artırabilmektedir. Bu dengesizliğin önlenmesi ve kişilerin daha yüksek bir hayat standardına ulaşabilmeleri, herşeyden önce ülkelerin gelişme düzeylerini yükseltmeleri ile mümkün olabilecektir .

Üretim ve fert başına düşen gelir artışının yanı sıra, ekonomik ve sosyo-kültürel yapının değiştirilmesi ve yenilenmesini de içeren gelişme ile sanayileşme arasında sıkı bir ilişki vardır. Gelişmiş ülkelerin hemen hepsi sanayileşmiş ülkelerdir.

Sanayileşme tanımı gereği, gelişmenin en önemli unsurudur. Nitekim bugün hemen hemen tüm gelişme kuramcı ve uygulayıcıları sanayileşme ile gelişmeyi eş anlamlı görmektedirler. Sanayileşme yalnız iktisadi değil, toplumsal, kültürel ve siyasal değer yargılarını değiştirip ileri götürecektir sosyal gelişmeyi de güvence altına alan bir özelliğe sahiptir.

Gelişmekte olan ülkelerde sanayileşme kolayca gerçekleştirilememektedir. Çünkü bu ülkelerde gelişmeyi sağlayacak sermaye birikimi, nitelikli eleman, müteşebbis, talep, hammadde ve alt yapı yatırımları potansiyel güç olarak mevcut değildir.

Buna rağmen mevcut kaynakları en iyi şekilde kullanarak sanayileşmenin gereğine inandığımızdan ötürü, bu çalışmada biz kalkınmada öncelikli yöreler içerisinde yer alan Erzurum'un mevcut sanayi yapısını ve gelişme sorunlarını belirleyerek çözüm önerileri oluşturmayı amaçladık.

Çalışmamızın kapsamı Erzurum sanayi sektörü ile sınırlı olup üç ana bölümden oluşmaktadır. Her ana bölüm de kendi içerisinde kısımlara ayrılmaktadır. Birinci bölümün ilk kısımda sanayi ve sanayileşme kavramları verildikten sonra Türkiye ve Erzurum'da sanayileşmenin gelişimi genel hatlarıyla ele alınmaktadır. Daha sonra Erzurum sanayisinin yapısı alt sektörlerle ayrılarak ayrı ayrı incelenmektedir. Bu bölümün üçüncü kısmında işletmeler kamu ve özel sektör ayırımına tabi tutulmakta ve kamu işletmeleriyle

ilgili bilgiler verildikten sonra özel sektör işletmeleri ölçek büyüklüklerine göre yeniden sınıflandırılmaktadır. Ölçek büyüklükleri belirlendikten sonra, her bir ölçek grubu kendi içerisinde iktisadi faaliyet alanı, istihdam ve faktörlerin verimlilikleri açısından tekrar ele alınarak sanayinin yapısı ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Bu bölümün son kısmında, Erzurum imalat sanayii ile Türkiye imalat sanayii ölçek büyüklükleri bazında faktör verimliliklerine göre karşılaştırılmaktadır. Yine aynı kısımda 1980-1987 döneminde ki iş gücü verimlilikleri (1975 sabit fiyatları ile), Erzurum, Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye bazında karşılaştırılmaktadır. Bu karşılaştırmada özel ve kamu sektörleri bir arada incelenerek, sektörlere göre emek verimlilikleri ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

İkinci bölümün ilk kısmında sanayide istihdamın yapısı alt sektörler halinde incelenmektedir. İkinci kısımda ise, sanayileşmeyi teşvik amacıyla verilen yatırım teşvik belgeleri ve uygulaması incelenmekte olup, bu uygulamanın amacına ulaşip ulaşmadığı tartışılmaktadır.

Üçüncü bölümde sanayi sektörünün mevcut sorunları ortaya konulmakta ve sanayinin gelişme potansiyeli üzerine öneriler sunulmaya çalışılmaktadır.

Bu çalışmamızla ilgili verileri birincil ve ikincil kaynakları kullanarak elde etmeye çalıştık.

Birincil kaynaklar olarak , özel sektör sanayi işletmelerine yaptığımız anket uygulaması verilerini ve kamu işletmeleri yöneticileri ile de doğrudan görüşerek elde ettiğimiz verileri kullandık. Anket uygulamasına karar verdiğimiz işletmelerin seçiminde şu kriterleri göz önünde bulundurduk:

- * İşletmelerin Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası'na kayıtlı bulunması,
- * İşletmelerin istihdam ve üretim durumu itibariyle orta ve büyük ölçekli işletmeler olması,
- * Yatırım teşvik tedbirlerinden yararlanan işletmelere öncelik verilmesi

Bu kriterleri göz önüne alarak orta ve büyük ölçekli 38 adet işletmeden 26'sına anket uyguladık. Bu işletmelerden 16'sı anket formlarını cevaplandırdılar.

İkincil kaynaklar olarak ise konumuzla ilgili yayımlanmış kitap, dergi, gazete, rapor ve istatistiki dökümanları kullandık.

Araştırmada kullandığımız veriler için tablolar düzenledik. İncelenen değerlerin yıllar itibariyle gösterdikleri artış ve azalışların yönünü belirlemek için de "Trend" yöntemi uyguladık.

BİRİNCİ BÖLÜM ERZURUM'DA SANAYİ SEKTÖRÜ

Kısım I

I. Sanayi ve Sanayileşme Kavramları

Sanayi Kavramı; sermaye ve emek faktörlerini kullanarak hammadde ve yarımamülleri işleyen ve mamül hale getiren üretim faaliyeti, yani imalâtçılık dar anlamda sanayidir. Bu kavram katma değer yaratıcı faaliyetin tümünü kapsar.

Geniş anlamda sanayi, müteşebbisin kurduğu, mal ve hizmetleri üretici ve gelir getirici faktörler bileşimidir⁽¹⁾.

Sözlük manasıyla sanayi, hammaddeleri mamül bir hale sokmak için uygulanan eylemlerin ve bu eylemleri uygulamak için kullanılan araçların tümüdür.

Sanayi sektörü; madencilik, enerji ve imalât sanayii alt sektörlerine ayrılmaktadır. Maden çıkartılması, işlenmesi, çeşitli ürünlerin imal edilmesi enerji üretimi ile ilgili tüm faaliyetler sınaî faaliyet kapsamına girmektedir. Bu faaliyetler sonucu ortaya çıkan gelir de, sınaî gelir olmaktadır.

Sanayileşme kavramı; bu kavramı dar ve geniş anlamıyla açıklamak mümkündür. Dar anlamda sanayileşme, mal ve hizmet üretiminde makine kullanımını veya milli gelir içinde sanayi kesimi payının belirli bir orana yükselmesi şeklinde düşünülebilir⁽²⁾.

Geniş anlamda sanayileşme, özellikle XVIII. yüzyılda başlayan sanayi devrimi ile birlikte meydana gelen, ülkelerin ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel alanlarda uğradıkları değişikliklerin tümünü içermektedir.

Sanayileşmenin yüzeysel görünümü sınaî üretimindeki artışı gösterirken, sınaî üretimin yapısında hafif sanayiden ağır sanayiye yani, tüketim mallarından ara ve yatırım mallarına doğru bir değişim ise, sanayileşmenin derinlemesine gelişimini göstermektedir⁽³⁾. Bununla beraber sanayileşmeden sözdebilmek için, yalnız toplam

(1) Ak İktisat Ansiklopedisi, Ak Yayınları, Cilt 2, İstanbul: 1973

(2) Osman Arıkan, Doğu Bölgesinin Sanayileşmesi, A.Ü. İşletme Fak. Yayını No:17, Erzurum: 1973, s.9

(3) Aslan Eren, Türkiye'nin Ekonomik Yapısının Analizi, Muğla: 1989, s. 190

Üretimde sanayinin payının artmış olması yeterli olmamaktadır. Bunun yanın sıra bazı gelişmelerin de olması gerekir. Bu gelişmeler kısaca aşağıdaki gibi sıralanabilir :

- ° Sınai retimnin önemli ölçüde artırılması, sınai ürün ihraç edilebilir duruma gelinmesi ve ihracatta sınai ürünlerinin payının artması,
- ° Sermayenin teknolojik düzeyinin yükselmesi ve böylece emeğin veriminin artması .

II. Sanayileşmenin Gelişimi

A. Cumhuriyet Dönemi Öncesi

Ülkemizde sanayileşme hareketi sanıldığı gibi yeni başlamış değildir. Osmanlı Devleti, sanayi inkılabından önce, yani küçük sanayi döneminde sanayi alanında dünyanın ileri ülkelerinden birisi durumundaydı. Lonca ve ahilik⁽⁴⁾ sistemleriyle düzenli ve kontrollü bir sanayi ve iş piyasası kurmuştu. Kalite kontrol uygulamaları narh sistemiyle, piyasaların düzenlenmesi ise mahalli meslek organlarınca gerçekleştiriliyordu. Bilhassa, mensucat alanındaki ürünlerimiz dış piyasalara ihraç ediliyordu⁽⁵⁾. Bununla beraber, XVIII. yüz yılda sanayi inkılabının sonucu olarak gelişen yatırım malları sanayi kaşısında Osmanlı Devleti de bu gelişmeyi takip etmek istedi. Fakat başarılı olamadı. Çünkü çeşitli sözleşmelerle sağlanan haklar, Osmanlı Devleti'nin batılı devletlerin bir "açık pazarı" olmasını doğurmuştu⁽⁶⁾.

XIX. yüzyıl sona ererken açık pazar olmanın tabii sonucu olarak geleneksel Osmanlı sanayi, sanayi inkılabını gerekleştiren Avrupa ekonomilerinin ucuz ve sıradan mamleriyle rekabet edememiştir. Kurulan sanayi tesisleri de korunamadığı için sanayileşme hareketi başarısızlıkla sonuçlanmıştır⁽⁷⁾.

Bu gelişmelerin olduğu dönemde Erzurum'da iktisadi faaliyetler, kısa ve uzun

(4) Ahilik; 13. yüzyılda Anadolu'da görülmeye başlayan ve bir süre sonra Osmanlı Devleti'nin kurulmasında önemli rol oynayan dini-içtimai teşkilat

(5) Sebahattin Zaim, Bölge ve Şehir Planlaması Yönünden, İstanbul Sanayi Bölgeleri, İ.. İktisat Fak. Yayınları No: 304, İstanbul: 1971

(6) Mehmet İshakoğlu, Cumhuriyetle Başlayan Sanayileşme Hareketinde Doğu Anadolu, A.. İşletme Fak. Yayını No 61, Erzurum: 1976, s. 17

(7) Gündüz kçn, 1895 ncesi Osmanlı Ekonomisine Genel Bakış, İSO Dergisi, Sayı 238, İstanbul 1985, s. 24

dönemler dikkate alındığında da, değişiklikler göstermiştir. Bu değişikliklerin nasıl ortaya çıktığı Ahmet Hamdi Tanpınar'ın "Beş Şehir" adlı kitabında şöyle anlatılmaktadır⁽⁸⁾:

"1855'de yüzbinden fazla nüfuslu bir şehir olan Erzurum, gelişimini bir iktisadi denklik üzerine kurmuştu. İran, ithalat ve ihracatının yarısından fazlasını Trabzon-Tebriiz kervan yoluyla yapıyordu. Bu transit yolda her yıl otuz bin deve , belki iki misli katır işliyordu. Bunlar Erzurum'dan geçiyorlardı. Tebriz'den gelişlerinde ve dönüşlerinde kumanyalarını Erzurum'dan sağlıyor, hayvanlarını otlatıyor, at eğeri, yük semeri, nal,gem,ağızlık hülasa her türlü eksiklerini orada tamamlıyorlardı. O zaman Şark'ın ticaret şehri olan Erzurum'da bu ticaret hayatı ve kervan yolu otuziki sanatı besliyordu.Bu sanatlar;

Tabaklar, saraçlar, semerciler, dikiciler, çarıkçılar, kürkçüler,mesciler, kavalcılar, kunduracılar, kazazlar, arabacılar, keçeciler, çadırcılar, culfalar, ipçiler, demirciler, bakırcılar, kılıççılar, bıçakçılar, kuyumcular, zarcılar, sandıkçılar, kaşıkçılar, tarakçılar, boyacılar, dülgeler, yapıcılar, sabuncular, mumcular, takımcılar vs."

Bu sanatların gelişmesine rağmen Avrupa düzeyinde bir ticaret ve sanayi Erzurum'da gerçekleşmemiştir. Demirci ve dökümcüler ise geleneksel usûlde çalışmaktaydılar⁽⁹⁾. Vital Cuinet " La Turquie d' Asie" adlı eserinde XIX. yüzyılda şu imalâthanelerin bulunduğunu bildirmektedir:

	<u>İşyeri (adet)</u>
İçki imalâthanesi	8
Deri işleme imalâthanesi	5
Deri ve Kumaş Boyama imalâthanesi	6
Çanak-Çömlek ve Kireç imalâthanesi	<u>7</u>
Toplam	25

Erzurum'da XIX. yüzyılda bu imalâthanelerin bulunmasına rağmen şehrin ekonomisine canlılık kazandıran esas unsur ticaret idi. İsmail Hakkı Konyalı'nın "Erzurum Tarihi" adlı eserinde ifade edildiği gibi, "Erzurum Doğudan ve Kuzeyden gelen yolların kapısı eşiğinde olduğu için ticari durumu da her zaman müsait olmuştur. Çünkü Erzurum, çok eskiden beri ve bilhassa Orta Asya ve İran'dan batıya gelen ticaret kervanlarının

(8) İshakoğlu, a.g.e., s. 22

(9) Vital Cuinet, La Turquie d' Asie Geographie Administrative, Statistique Descriptive et Raisonné de Chaque Province de L'asie, Cilt I, Paris 1892, s. 181

mühim bir uğrama ve mübadele merkezi idi. Şarktan gelen emtia önce Akdeniz'e ve Basra Körfezi'ne daha sonra Trabzon'a inmek için Erzurum'dan geçiyordu. Erzurum, Osmanlıların İstanbul ve İzmir'den sonra en önemli gümrük merkeziydi. Osmanlı Devleti'ne önemli gelir sağlıyordu⁽¹⁰⁾. Bu gün ise Erzurum'u geçmiş tarihiyle karşılaştırdığımızda artık önemli bir ticaret merkezi olmadığı görülmektedir. Çeşitli harpler ve Trabzon-Tebriz transit yolunun önceki önemini kaybetmesi bunun başlıca nedenleri omuştur⁽¹¹⁾.

B. Cumhuriyet Dönemi

Cumhuriyet dönemindeki sanayileşme faaliyetlerini iki döneme ayırarak inceledik.

1. 1923-1960 Dönemi

1913 - 1915 yılları arasında bulunan tesisler Tablo: 1'de verilmiştir.

Tablo : 1

1913-1915 Osmanlı Sanayii Sayımı Sonuçları

SNAYİ TÜRÜ	Tüm Sanayii Sayımı Alanı						Mülkiyet İlişkisi			Çalışanlar Toplam		Üretim ve İmalat	
	Asli Müessesese 1913-15		Tali Müessesese 1913-15		Toplam Müessesese 1913-15		Devlet	Anonim Şrt.	Özel (kişi)	1913 1915 (Kişi)	1913	1915 (krş.)	
	74	75	2	3	76	78							1
Gıda Sn.	74	75	2	3	76	78	1	8	66	4281	3916	459644490	531895512
Toprak Sn.	16	17	4	4	20	21	1	5	11	980	1336	13382456	2683843
Deri Sn.	12	13	-	-	12	13	1	1	11	930	270	31983117	62577319
Ağaç Sn.	19	24	-	-	19	24	-	-	24	705	377	11062725	5920096
Dokuma Sn.	70	73	5	5	75	78	18	10	45	7765	6763	100266904	90787522
Kırtasiye Sn.	51	51	4	4	55	55	1	-	50	1889	1267	37541277	46185177
Kimya Sn.	10	11	2	2	12	13	-	4	57	417	131	16935693	16997286
Toplam	252	264	17	17	269	282	22	28	214	16975	14060	670816762	757046755

Kaynak: A.Gündüz Ökçün, Osmanlı Sanayii, 1913-1915 Yılları Sanayi İstatistiki,
Ankara, 1970

(10) Vital Cuinet, a.g.e., s. 181

(11) Osman Arkan, Erzurum Şehrinin Ekonomik Esasları, A.Ü.İşletme Fak. Yayını No:31, Erzurum:
1973, s. 30

Tabloda görüldüğü gibi ,1915 yılında mevcut olan 264 ana tesiste çalışan toplam işçi sayısı 14060'dır.

1913-15 sayım sonuçlarının en belirgin yönü geleneksel bir tarım yapısının ülke ekonomisine hakim olmasıdır. Toplam işyerlerinin % 27.7'si gıda sanayii, % 27.7'si dokuma sanayii ve % 44.6'sını da diğer sanayi kolları oluşturmaktadır.

Cumhuriyet Dönemince devir alınan bu tesislerin modernize edilerek ve sanayileşmenin hızlandırılabilmesi için 1913 tarihinde çıkarılan "Teşvik-i Sanayi Kanunu" nun günün koşullarıyla bağdaşmamasından ötürü 1927'de yeni Teşvik-i Sanayi Kanunu yürürlüğe konuldu. Ancak, bu kanunla getirilen önlemlerde de sanayi faaliyetlerinin bölgeler arasında dağılımı ile ilgili bir düzenlemeye yer verilmiyordu⁽¹²⁾.

Bu kanunun yürürlüğe konulduğu dönemdeki üretimin durumu 1927 sanayi sayım sonuçlarından izlenebilir. 65 245 işletmeyi kapsayan sayım sonuçlarına göre işletmelerin %43.6'sı tarıma bağlı sanayide, %14. 4'ü dokuma , % 12. 6'sı ağaç ve kağıt sanayiinde, % 1. 06'sı kimya sanayiinde, % 22. 6'sı metal ana sanayiinde, % 0. 16'sı elektrik aletleri sanayiinde, % 0. 85'i maden çıkartma sanayiinde ve % 4. 7'si de çeşitli sanayi dallarında faaliyet göstermektedirler ⁽¹³⁾.

1923-32 döneminde devlet bütün imkânlarını alt yapı tesislerini tamamlamaya ayırmış, ayrıca bu dönemde demir-çelik, şeker, dokuma, kâğıt, cam gibi imalât sanayii sektörlerinde önemli adımlar atılmış , çeşitli sektörlerin gelişmesini sağlamak amacıyla da büyük bankalar kurulmuştur. Bu meyanda, imalât sanayii için Sümerbank, madencilik için Etibank, tarım sektörünün teşviki için ise mevcut Ziraat Bankası geliştirilmiştir.

1932'den sonraki devre ise devletin ekonomide etkin müdahalesinin yer aldığı ikinci dönemdir. Bu dönem, birinci dönem boyunca özel girişimin örgütlenme imkânına sahip olmadığı "kilit sanayi" nin oluşturulması yönünden farklı bir görünüm arz etmektedir.

1934'ten sonra ülkede sanayileşmeyi başlatmak amacıyla birinci ve ikinci beş yıllık sanayileşme planları hazırlanmıştır. Devletin bu dönemde ekonomide etkin bir görev üstlenmesiyle, sanayi tesislerinin kurulması, ekonomik ve sosyal alt yapı tesislerinin gerçekleştirilmesi ve böylece "dışsal ekonomiler" sağlanarak, özel girişime uygun bir ortam tesis edilmesi amaçlanıyordu⁽¹⁴⁾.

(12) Ergül Han, Türkiye'de Sanayileşme Süreci ve stratejisi, Eskişehir İTİA, Yayını No:205/134, Eskişehir:1978, s. 40

(13) Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978, Akbank Kültür Yayını, İstanbul: 1980, s.20.

(14) Han, a.g.e., s. 50

1940-50 yılları arasında İkinci Dünya Savaşı ve savaş sonrasında getirildiği zorluklar nedeniyle sanayileşmede bir durgunluk dönemi yaşanmıştır. 1950 yılından itibaren bir bakıma geçiş olarak adlandırılabilen yeni bir dönem başlamıştır. 1950 yılında DİE tarafından derlenen anketler sonucunda imalat sanayii katma değerinin GSMH içindeki payının % 12.8 olduğu görülmektedir. Bu pay 1955'te % 14'e 1960'da % 14.7'ye ulaşmıştır (İSO, 1986).

1940-1950 döneminde Erzurum'da ise aşağıdaki tesisler kurularak üretime başlanmıştır.

<u>Faaliyet Kolu</u>	<u>İşyeri Sayısı</u>	<u>Üretim Konusu</u>	<u>Kuruluş Yılı</u>
Gıda Sanayi	1	Et ve mamülleri	1949
Ağaç Sanayi	1	Kereste	1944
Deri Sanayii	1	Deri ve Ayakkabı	1940' dan önce
Metal Eşya ve Makin.Sn.	1	Tarım Aletleri	1946

Kaynak: Mehmet İshakoğlu, a.g.e., s. 57-65

Türkiye'de 1950-60 döneminde tekrar özel sektörün öncülüğünde bir sanayileşme stratejisi benimsenmiştir. Bu nedenle özel kesim, piyasa kurallarına göre yatırımlarını ülkede iki büyük merkez durumunda olan İstanbul ve İzmir'de yoğunlaştırmıştır.

Bu dönemde , iktisadi hayatta özel kuruluş ve sermayenin faaliyeti esas alınmıştır. Ancak, özel teşebbüsün yatırım boyutlarını aşan, veya kâr oranının yeterli olmadığı, fakat bütün ekonomik faaliyetlere etkili olacak ve ülke müdafaasını sağlayacak nitelikteki teşebbüslere girişmek, bilhassa ana sanayi ve büyük enerji santrallerini kurmak devletin görevleri arasında olmuştur.

Liberal bir iktisat politikası izlenen bu dönemde, Doğu Anadolu Bölgesinde sınıflı kamu tesislerinin kurulmasına çalışılmıştır. 1950-1960 döneminde Doğu Anadolu Bölgesindeki kamu tesisleri ülkedeki kamuya ait tesislerin % 10'nu oluştururken aynı dönemde özel sektöre ait işletmelerin ancak % 7.6'sının bölgede faaliyet gösterdiği tesbit edilmiştir⁽¹⁵⁾.

Bu dönemde Erzurum'da kurularak üretime geçen üç kamu tesisi vardır. Bunlar;

(15) Zeynel Dinler, Bölgesel İktisat, Gözden Geçirilmiş İkinci Baskı, Uludağ Üniv. Yayınları No: Bursa: 1986, 159

EBK Erzurum Et Kombinası(1953),

Türkiye Şeker Fabrikaları Erzurum Şeker Fabrikası(1956),

Yem Sanayii T.A.Ş. Erzurum Yem Fabrikası'dır(1958).

Aynı dönemde özel sektörçe iki tane sınaî tesis kurulmuştur. Bunlar, tuğla üretiminde bulunacak olan Pasinler tuğla ve kiremit fabrikası ve lastik ayakkabı üretiminde bulunacak olan Cihan lastik fabrikasıdır.

2. Planlı Dönem

Belli bir dönemde belirli sosyo-ekonomik amaçlara ve sosyal olarak ifade edilebilen hedeflere ulaşabilmek için, bu işle görevlendirilmiş organlar tarafından ve daha önceden belirlenmiş araçları kullanmak şartıyla ülke genelinde veya belirli bir bölgede yürütülen faaliyetlerin tümüne iktisadi planlama denir⁽¹⁶⁾.

1960 sonrasının iktisadi hayata getirdiği yeniliklerden birisi ekonominin tümünü kapsayan 5'er yıllık iktisadi kalkınma planlarının uygulanmasıdır. Gelişmekte olan ülkeleri iktisadi planlama faaliyetini yönlüten en önemli neden, bu ülkelerde piyasa mekânizmasının yeterince işleyememesi ve kalkınma sorunlarını çözümlenememesidir.

I. BYKP (1963-1967); ilk kalkınma planı ile gelir grupları arasındaki sosyal adalet dengesinden sonra planlı kalkınmanın ikinci büyük toplumsal amacı olarak, bölgeler arasındaki dengesizliğin azaltılması ve bölgeler arası dengeli bir kalkınmanın sağlanması hedeflenmiştir.

Bu plan döneminde tarım ve sanayi kesimleri arasında belli bir tercih yapılmamış ancak, yatırımların sektörel dağılımının verimlilik ilkesine göre tesbit edileceği belirtilmiştir.

Birinci beş yıllık kalkınma planı döneminde, Erzurum imalat sanayiinde elde edilen katma değer Türkiye imalat sanayii katma değeri içindeki payı % 0.27 olmuştur.

II. BYKP (1968-1972); bu planın genel amaçlarında sermaye piyasasının geliştirilmesi ve bölgeler arasında dengeli gelişmeyi sağlamak öncelikli olarak ele alınmıştır. Özel sektörün teşviki konusunda daha köklü tedbirlere yer verilmiş ve sanayinin gelişmesine ayrı bir önem verilerek, ekonominin sürükleyici sektörü haline getirilmesi prensibi benimsenmiştir.

(16) Erden Öney, İktisadi Planlama, 4. Baskı, Savaş Yayınları, Ankara: 1985, s.19.

Bu plan döneminde, Erzurum imalat sanayii katma değerinin Türkiye imalat sanayii katma değeri içindeki payı % 0.22 olmuştur.

III. BYKP (1973-1977); bu plan AET karşısında Türkiye'nin nasıl bir sanayi yapısına sahip olması gerektiğini ortaya koymaktadır. Buna göre "sanayileşme" deyimini bileşimi ne olursa olsun sadece sınaî hasılanın artması anlamında değildir. Yapısal bir değişikliğe gidilerek ileri ve geri bağlantısı⁽¹⁷⁾ yüksek ara malı sanayileri ile yatırım malı sanayilerine ağırlık verilerek, sanayinin gelişmesini sağlamaktır.

Bu plan döneminde Erzurum imalat sanayiinin Türkiye imalat sanayii katma değeri içindeki payı % 0.24⁽¹⁸⁾.

IV. BYKP (1978-1983); dördüncü beş yıllık plan döneminde sanayileşmede ekononminin dışa bağımlılığı azaltıcı yerli girdileri değerlendirici ve ihracatı artırıcı bir tutum izleneceği belirtilmiştir. IV. BYKP'da kalkınmada öncelikli bölgeler yerine, kalkınmada öncelikli yörelerin belirlenmesi ve bu yörelere yatırımların dengeli bir biçimde yapılması tercih edilmiştir.

Bu plan döneminde Erzurum imalât sanayiinin Türkiye imalât sanayii katma değeri içindeki payı% 0.31 olmuştur⁽¹⁹⁾.

V. BYKP (1984-1989); bu plan döneminde geri kalmış bölgelerin kalkındırılması için itici güç oluşturacak sanayilerin geliştirilmesi prensibi benimsenmiştir.

Bu plan döneminde alınan önlemlerle özel sektörün bu yörelere ve özellikle Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgeleri'ne yatırımları özendirilmiştir. Ancak özendirme konusunda alınan tüm önlemlere ve görülen olumlu gelişmelere rağmen bu konuda istenilen ölçüde bir başarı sağlanamamıştır⁽²⁰⁾.

V. BYKP döneminde Erzurum imalât sanayiinin Türkiye imalât sanayii içindeki

(17) Sektörlerin ekonomi içindeki etkinliği, ileri ve geri bağlantıları ile belirlenir. Bir sektörün ileriye doğru bağlantı etkisi, o sektörün üretimine olan ara talebin sektör üretimi içindeki payıdır. Geriye doğru bağlantı ise; bir sektörün diğer sektörlerden girdi olarak aldığı miktarların toplam üretim içindeki payıdır. (Yakup Kepenek, Türkiye İmalat Sanayiinin Üretim Yapısı 1963-1973, ODTÜ Yayın No: 28, Ankara: 1977, s. 20.)

(18) DİE, 1973-1977 Yıllık İmalat Sanayii İstatistikleri,

(19) DİE, 1978-1983 Yıllık İmalat Sanayii İstatistikleri,

(20) Büyükkılıç-Arpacıoğlu-Artar, a.g.e., s.20.

payı (1984-1987 yılı itibariyle) ortalama % 0.23 olmuştur⁽²¹⁾. Bu dönemde imalat sanayiinin payının azalmasında DİE'nin ölçek değişikliğinin önemli bir payı vardır⁽²²⁾.

1963 -1987 yılları arasında Erzurum imalat sanayiinin Türkiye imalat sanayii katma değeri içindeki payı ortalama % 0.25 olarak gerçekleşmiştir. IV.B.Y.K.P. döneminde ise en yüksek orana ulaşılmıştır.(% 0.31)

Planlı dönemde (1963-1989'a kadar), Türkiye sanayi sektörünün GSYİH' içindeki payında dönemler itibariyle artışlar görülmektedir. Yani ekonomik yapıda tarımdan sanayiye doğru geçiş söz konusudur(Tablo :2).

Tablo : 2

Türkiye Ekonomisinde Sektörlerin GSYİH'daki Payları (%)
1963-1989 Cari Fiyatlarla

Yıllar	Tarım	Sanayi	İmalat sanayii	Hizmetler	GSYİH (F.fayalı)
1963	42.1	15.8	13.9	42.1	100.0
1968	31.0	20.5	17.6	48.5	100.0
1972	29.0	20.4	17.6	50.6	100.0
1975	29.0	20.0	17.0	51.0	100.0
1980	22.6	25.0	21.1	52.4	100.0
1981	22.0	26.1	21.7	51.9	100.0
1982	22.8	27.1	22.4	52.1	100.0
1983	19.6	28.6	23.9	51.8	100.0
1984	19.6	29.4	24.2	51.0	100.0
1985	18.8	31.6	25.1	49.6	100.0
1986	18.5	31.9	25.3	49.7	100.0
1987	18.0	31.8	25.7	50.2	100.0
1988*	17.5	32.4	27.1	50.1	100.0
1989*	16.6	31.6	26.5	51.8	100.0

Kaynak: DİE-DPT-Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi

*Türkiye de GSMH, TOBB Banka ve Ekonomik Yorumlar, Kasım
1990, sayı 11, yıl 27,

(21) Büyükkılıç-Arpacıoğlu-Artar, a.g.e., s.56.

(22) 1982 yılına kadar özel sektörde 10 ve daha fazla kişi çalışan işyerleri imalat sanayii istatistiklerinde yer alırken, 1983 yılından itibaren 25 ve daha fazla kişi çalışan işyerleri yıllık imalat sanayii istatistiklerinde yer almaktadır. (DİE Yıllık İmalat Sanayii İstatistikleri, 1983)

Tablo 2'nin incelenmesi ile görüleceği gibi, sanayi sektörünün GSYİH'daki payı 1963 yılında % 15.8 iken 1968 yılında % 20.5'e yükselerek % 29.7'lik bir artış göstermiştir. II.Plan döneminde ise sanayinin payında 1968 yılına göre % 04 azalma görülmektedir. III. ve IV. plan dönemlerinde sanayinin payı % 20.4'ten % 28.6'ya yükselerek, % 40'lık bir artış olmuştur. V. plan döneminde sanayinin payı % 10.48 artarak 1989 yılı itibariyle % 31, 6 olmuştur.

1963-1989 planlı döneminde GSYİH içinde tarımın payı giderek azalırken sanayinin payı artmıştır. Bu durumda ekonomik yapıda sanayinin lehine bir değişimin olduğu görülmektedir.

Çalışmamızda Erzurum sanayi sektörünün planlı dönemdeki gelişmesini de rakamlarla ifade etmeyi düşündük. Ancak, dönemler itibariyle yeterli veri bulamadığımız için fazla detaylı bilgiler veremedik. 1979 - 1986 döneminde Erzurum sanayi sektörünün ilin, GSYİH içindeki payı cari üretici fiyatlarıyla Tablo : 3'te verilmiştir.

Tablo : 3

Erzurum Sanayi Sektörünün İlin GSYİH İçindeki Payı (%) 1979-1986 Cari Üretici Fiyatlarıyla

Yıllar	Tarım	Sanayi	İmalat sanayii	Hizmetler	GSYİH (F.fayadı)
1979	45.11	7.40	4.10	47.49	100.0
1980	37.24	13.19	8.30	49.57	100.0
1981	40.43	10.98	4.85	48.59	100.0
1982	33.25	16..96	10.45	47.79	100.0
1983	32.65	13.65	6.32	53.70	100.0
1984	31.21	17.88	9.68	50.91	100.0
1985	31.91	18.32	7.67	49.77	100.0
1986	31.38	18.33	8.13	50.29	100.0

Kaynak: E. Özötün, Türkiye GSYİH'nın İller İtibariyle Dağılımı, İSO, İstanbul, s. 160,

Yukarıdaki tablonun incelenmesi ile, Erzurum sanayi sektörünün ilin GSYİH'ndaki payı 1979 yılında % 7.40 iken 1986 yılında % 18.33'e yükseldiği görülecektir. 1979-1986 döneminde sanayi sektörünün payı ortalama % 14.58 olmuştur. İmalat sanayinin payı aynı dönemde ortalama % 7.40 olmuştur.

İlin GSYİH'nda tarım sektörünün payı yıllar itibariyle azalırken, sanayi sektörünün payı artmıştır. GSYİH içinde sanayi sektörünün payının artmasına rağmen, ilin ekonomik yapısında yinede ağırlıklı sektör tarımdır. Tarım sektörünün payı aynı dönemde ortalama % 35.46 iken sanayi sektörünün payı ortalama % 14.58'dir. Tarım sektörünün Erzurum GSYİH'sı içindeki payı sanayi sektörünün payından ortalama 2.43 kat daha fazladır.

Erzurum sanayi sektöründe oluşturulan katma değer Türkiye sanayi sektörü katma değeri içindeki payı ise Tablo 4' te görülmektedir.

Tablo : 4

Erzurum Sanayindeki Katma Değerin Türkiye Sanayi Katma Değeri İçindeki Payı (%) Cari Üretici Fiyatlarıyla

Yıllar	Sanayi	Madencilik	Enerji	İmalat sanayii
1979	0.30	1.45	1.08	0.18
1980	0.43	1.45	1.09	0.30
1981	0.33	1.45	1.05	0.17
1982	0.48	1.45	1.01	0.35
1983	0.33	1.45	0.97	0.18
1984	0.42	1.45	1.01	0.27
1985	0.40	1.45	0.95	0.21
1986	0.39	1.45	0.96	0.21

Kaynak: E. Özötün, a.g.e., s. 112

Erzurum sanayi sektörünün, Türkiye sanayi sektörü GSYİH'sı içindeki payı 1979'da % 0.30 iken 1986 yılında % 0.39 olmuştur.

Bu dönemde madencilik sektörünün payında bir değişme olmazken, enerji sektörünün payı ortalama % 0.98 olmuştur. İmalat sanayiinin payı ise cari üretici fiyatlarıyla ortalama % 0.23 olmuştur.

Kısım II

I. Sanayinin Yapısı

Yıllık programlarda sanayi sektörü başlıca üç ana sektöre ayrılarak incelenmektedir. Bu alt sektörler, madencilik, enerji ve imalat sanayii olarak adlandırılmaktadır.

A Madencilik Sektörü

Madencilik, çoğunlukla yer altında bulunan ve insan ihtiyaçlarının giderilmesine yardım eden maddelerin elde edilmesi ve pazara arz edilebilir duruma getirilebilmesi için yapılan çabaların tümünü kapsar⁽²³⁾.

Bir ülkenin en önemli yeraltı servetlerinden birisini de madenler teşkil eder. Yer altı servetlerinin bir ülkede zengin olarak bulunması o ülkede temel sanayinin kurulmasına yol açtığı gibi diğer sanayilerin de gelişmesini teşvik etmektedir.

Ülkemizin dünya maden ve hammadde rezervlerinin yaklaşık binde 3'üne sahip olduğu bilinmektedir. Petrol ve taşkömürü hariç tutulduğunda bu oran oldukça yüksektir⁽²⁴⁾.

Araştırmamıza konu olan Erzurum 'un ise, madenler bakımından oldukça zengin olduğu görülmektedir. İde başta linyit ve bakır olmak üzere pek çok maden türü bulunmaktadır. Bunların başlıcaları, demir, krom, manganez manyezit, çimento hammaddeleri, alçıtaşı, oltu taşı, perlit, tuğla ve kiremit, hammaddeleri, tuz, kaplıca suyu ve maden suyu olarak sıralanabilir⁽²⁵⁾.

Erzurum'da maden yataklarının ilçelere göre dağılımı Tablo: 5'te verilmiştir.

Tablo : 5
Erzurum'da Maden Yatakları

İlçeler	Madenler
Aşkale	Manyezit , Asbest, Linyit
İspir	Bakır, Linyit
Narman	Bakır, Arsenik, Linyit
Oltu	Bakır, Linyit, Siyah Khribar
Pasinler	Mermer
Şenkaya	Bakır, Linyit
Tekman	Demir, Bakır
Tortum	Bakır

Kaynak: Yeni Türkiye Atlası (Madenler ve Petrol Haritası),
1. baskı, Ankara: M.S.B.H.G.M, 1977

(23) Reşat Aktan, Türkiye İktisadi, Ankara Üniv. Yayını, Ankara: 1987, s. 115.

(24) Aktan, a.g.e., s. 116

(25) Muhsin Doğan, "Erzurum İlinin Ekonomik Yapısı ve Gelişme Potansiyeli", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum:1990), s. 14

Erzurum'da çeşitli maden rezervleri olmasına rağmen madencilik faaliyetleri henüz arzu edilen seviyeye çıkarılamamıştır. İlide önemli ölçüde linyit üretilmektedir. Birincil enerji kaynaklarından biri olan linyit , başta Afşin-Elbistan rezervi olmak üzere sırasıyla Tunçbilek, Seyitömer, Soma, Beypazarı, Erzurum-Aşkale rezervlerinden elde edilmektedir.

Erzurum' daki mevcut linyit rezervlerinin durumu ise şöyledir⁽²⁶⁾: Aşkale işletmesi Kükürtlü ocağında dokuz adet linyit damarı bulunmaktadır. Bu damarların kalınlıkları 50 ila 70 cm arasında değişmektedir. Söz konusu damarlardan üretilen linyitin ısı değeri ise 4 000-5 000 Kcal/kg civarındadır. Aşkale işletmesi İspir sahasında 3 adet linyit damarı vardır. Bu damardaki kömürlerin ısı değeri ise 2 000- 3 000 Kcal/kg olup, kül oranları çok düşüktür.

Oltu işletmesine bağlı Balkaya ocağında 20 adet damar varlığı tesbit edilmiş olup, bunlardan 6 'sı işletilmektedir. Yine bu işletmeye bağlı Sütkans ve Karakütük sahalarında çok fazla damar olup, ısı değerleri yaklaşık olarak 3 000-4 000 Kcal/kg kaloridir.

DLİ'ye bağlı olan Karlıova işletmesinde ısı değeri 1 500 Kcal/kg civarında olan 85 milyon ton görünür rezerv mevcuttur. Aşkale ve Oltu işletmelerinde 1990 yılı itibariyle linyit rezerv durumu şöyledir Tablo : 6'da verilmiştir.

Tablo : 6

1990 Yılı Doğu Linyit İşletmesi Rezerv Durumu (ton)

Ocaklar	Muhtemel	Mümkün	Görünür	Hazır	
	Yeraltı (ton)	Yeraltı (ton)	Yeraltı (ton)	Yeraltı (ton)	Açık (ton)
Oltu	2 620 000	2 778 000	2 025 300	181 800	88 221 000
Aşkale	3 457 000	3 187 000	4 886 500	31 000	-
Toplam	6 077 000	5 965 000	6 911 800	212 800	88 221 000

Kaynak: DLİ Müessesesi Müdürlüğü,

DLİ tarafından üretilen linyit, sanayi ve tehsin amaçlı olarak kullanılmaktadır. Sanayi amaçlı kömürler çevrede bulunan büyük ve küçük sanayi kuruluşlarına(Şeker Fabrikaları, Çimento Fabrikaları, Tuğla Fabrikaları v.s. gibi) yapılmaktadır.

Tehsin amaçlı kömürler ise, yöredeki tüm il ve ilçe merkezleri ile askeri birlikler tarafından talep edilmektedir.

(26) TKİ, Doğu Linyitleri İşletmesi Müessesesi Müdürlüğü, Erzurum:1991

Üretilen toplam kömürün yaklaşık % 47.57'si tehsin amaçlı, % 52.43'ü ise sanayi amaçlı olarak kullanılmaktadır⁽²⁷⁾.

B.Enerji Sektörü

Enerji sektörü, birincil enerji kaynakları ile bu kaynaklara dayalı olarak üretilen ikincil kaynaklarının üretim ve tüketim faaliyetlerini kapsamaktadır⁽²⁸⁾.

Birincil enerji kaynakları; esas niteliği değiştirilmeden tabii şekli ile yararlanılabilecek olan enerji kaynaklarıdır. Örneğin, maden kömürü, odun, v.b. gibi.

İkincil enerji kaynakları; tabii nitelikleri bazı işlemlere maruz bırakılarak farklı nitelikte bir enerji türü oluşturulan kaynaklara denir. Mesela ,maden kömürünün koklaştırılması, kömürden hava gazı elde edilmesi,termik veya hidroelektrik santrallerde elektrik üretilmesi ikincil enerji kaynaklarındandır.

İnceleme konusu yaptığımız Erzurum, elektrik enerjisi ihtiyacını ikincil enerji kaynağı olan,enterkonnekte sistemden almaktadır. İlde tüm ihtiyacı karşılayacak kapasitede üretim tesisi mevcut değildir. 1960 yılında üretime açılmış olan, Tortum Hidroelektrik Santrali ilin ihtiyacının ancak %50-60'ını karşılamakta, kalan kısım Keban, Arpaçayı, Erzincan veya Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nden sağlanmaktadır. Enterkonnekte sistem S.S.C.B. ile bağlantılı olup zaman zaman bu ülkelerden elektrik enerjisi alınabilmektedir.

Tortum Hidroelektrik Santralının 26.2 Mw'lık kurulu gücünden, yılda teorik olarak 229.512.000. Kwh elektrik enerjisi üretmek mümkündür. Ancak üretim Tortum Gölü'nde toplanan su miktarına göre yılda, 125-150 milyon kwh olarak gerçekleşmektedir⁽²⁹⁾.

Şu anda inşaatı devam etmekte olan Kuzgun Barajı Hidroelektrik Santrali 22.65 Mw'lık kurulu bir güce sahip olacaktır. Bu santralin 1994 yılında tam kapasite halinde üretime geçmesiyle ilin elektrik enerjisi ihtiyacının tamamına yakın kısmı karşılanabilecektir⁽³⁰⁾.

İldeki elektrik sarfiyatı ve hasılatının durumu Tablo : 7'de verilmiştir.

(27) DL Müessesesi...

(28) Eren, a.g.e., s. 186

(29) TEK, Doğu Anadolu Dağıtım Müessesesi, Erzurum: 1990

(30) Doğan, a.g.e., s. 87

Tablo : 7

Erzurum'da 1989-1990 Elektrik Sarfiyatı ve Hasılatı

Abone Grupları	1989 yılı (fili)			1990 yılı (fili)		
	KVH	Brim fiyat	Tutarı TL	KVH	Brim fiyat	Tutarı TL
Resmi Daireler	20 775 269	140 72	2 920 809 930	23 691 978	208 54	4 940 782 811
Belediyeler	27 373 303	150 27	4 113 411 879	30 350 473	248 11	7 530 383 395
Kitler	41 263 918	104 04	4 293 178 147	42 040 524	190 00	7 987 839 117
Büyük Sanayii	9 648 519	119 75	1 155 502 778	6 438 863	179 13	1 153 396 251
Küçük Sanayii	8 601 866	121 72	1 047 100 929	6 927 687	178 15	1 234 235 959
Tarımsal Sulama	2 011 706	44 52	89 564 637	1 846 935	58 03	107 188 566
Çeşitli Elektrik	1 895 467	97 86	185 494 373	2 619 363	159 34	417 375 022
Mesken	68 058 254	65 84	4 481 020 756	75 999 082	105 58	8 023 985 223
Ticarethane	11 062 524	139 28	1 540 849 209	13 617 184	230 03	3 132 473 904
Şantiye	496 072	201 19	99 805 054	584 754	298 76	174 651 213
İştirakler	-	-	-	-	-	-
Personel	527 876	48 12	25404808	92 009	79 28	7 294 923
Genel Aydınlatma	-	-	-	7 258 898	-	-
Toplam	191 714 778	104 072	19 952 142 500	21 467 750	164 13	34 709 606 388

Kaynak: T.E.K. Doğu Anadolu Dağıtım Müessesesi Müdürlüğü, Erzurum.

Tablo:7'de görüldüğü gibi kurumun abone gruplarına göre satmış olduğu enerji miktarı 1990 yılında 1989 fiili satışına göre 19.752.972. kwh artış göstermiştir. Yine kurumun abone gruplarına satmış olduğu enerji değer olarak da 1989 yılına göre 14.757.463.884. TL artmıştır.

1989 ve 1990 yıllarında en fazla elektrik tüketimi Meskenler, Kitler, Belediyeler ve Resmi Dairelere aittir. 1989 yılında büyük sanayide elektrik kullanımı 9.648.519. Kwh iken, 1990 yılında % 33'lük bir azalmayla 6.438.863. Kwh olmuştur. Küçük sanayide ise 1989 yılındaki elektrik kullanımı 8.601.866. Kwh iken, 1990 yılında % 19'lük bir azalmayla 6.927.678. Kwh olarak gerçekleşmiştir. Yine Tablo:7'de görülebileceği gibi 1989 yılında toplam elektrik tüketimi içerisinde sanayide kullanılan elektriğin payı % 9.5 iken, 1990 yılında % 6.3'e gerilemiştir.

1984- 1990 yılları arasında sanayi sektöründeki elektrik sarfiyatı ise Tablo : 8'de verilmiştir.

Tablo : 8
Sanayide Elektrik Sarfiyatı(*)

Yıllar**	Küçük Sanayii			Büyük Sanayii***		
	KWh 000	Bi. Fiyat TL	Tüketim Trendi	KWh 000	Bi. Fiyat TL	Tüketim Trendi
1984	15 210	19.5	22 011	21 542	17.2	25 483
1985	19 514	26.6	20 930	18 595	32.2	23 562
1986	21 335	42.7	19 848	25 634	39.1	21 639
1987	33 117	45.0	18 766	33 066	54.3	19 718
1988	19 100	83.7	17 685	15 658	74.2	17 797
1989	12 649	120.7	16 604	12 602	119.7	15 875
1990	10 349	178.1	15 223	10 928	179.1	13 954

Kaynak : TEK Doğu Anadolu Dağıtım Müessesesi

(*) Kars, Erzincan, Ağrı ve Erzurum illerini kapsamaktadır.

(**) 1980-1983 yılları arasındaki veriler arşivlerde bulunamamıştır.

(***) Orta ölçekli sanayide bu grubun içinde gösterilmiştir.

Küçük sanayi için trend denklemi, $Y = 22011 - 1081x$ 'dir.

7 yıllık dönemde küçük sanayide elektrik tüketim trendi giderek azalma göstermiş olup, trenddeki yıllık azalış miktarı 1081000 kwh'dir.

Büyük sanayi için trend denklemi, $Y = 25483 - 1922x$ 'dir.

Yine ilgili dönemde büyük sanayide elektrik tüketim trendi de azalma göstermiş olup, yıllık azalış miktarı 1 922 000 kwh 'dir. Sanayi sektöründeki elektrik tüketiminin yıllar itibariyle giderek azalması, sanayideki gerilemenin bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Çünkü, bir ülkede bir yıl içerisinde tüketilen enerji miktarı, o ülkenin sahip olduğu sanayileşme ve gelişme düzeyi hakkında önemli bir fikir verir. Enerji tüketiminin fazla olması üretim birimlerinin miktarı ve alt yapı hizmetlerinin yaygın ve gelişmiş olması ile ilgilidir. Özellikle sanayideki enerji tüketiminin fazla olması gelişmişliğin önemli bir göstergesidir⁽³¹⁾.

(31) Gülten Kazgan, Ekonomide Dışa Açık Büyüme, 2. Baskı, İstanbul:1988, s. 229

C. İmalat Sanayii

İmalat sanayii sanayi sektörünün en önemli alt sektörüdür. Genelde tarımdan veya tabiattan birincil olarak elde edilen ürünleri girdi olarak kullanıp, ikincil ekonomik faaliyetler şeklindeki maddi mallar üretimini kapsar⁽³²⁾.

Türkiye'de tarıma dayalı imalat sanayii sektörünün, imalat sanayii içindeki payı yüksektir. Gıda, içki, tütün, dokuma, orman ürünleri, kâğıt ürünleri sanayii, tarıma dayalı sanayi sektörünü oluşturmaktadır.

Erzurum imalat sanayiinde de tarıma dayalı sanayi sektörünün payı çok yüksektir. İmalat sanayiinde faaliyet gösteren toplam işyerlerinin % 79'u tarıma dayalı imalat sanayii işletmeleridir⁽³³⁾.

Tarıma dayalı imalat sanayii işletmelerinin fazla olmasının nedeni, ilin ekonomik yapısında tarım sektörünün payının büyük olmasındandır.

İmalat sanayiini üç ana grupta toplayabiliriz. Bu gruplar;

- *Tüketim malları üreten sanayiler,
- * Ara malları üreten sanayiler ve
- * Yatırım malları üreten sanayilerdir.

1. Tüketim Malı Üreten Sanayiler

Tüketim malları sanayii hafif sanayi olarak ta adlandırılabilir. Tüketim malı üreten sanayiler; gıda, içki, tütün, dokuma, giyim sanayileri gibi genellikle tarımsal kaynaklı hammadde kullanan üretim kollarından oluşmaktadır.

İncelediğimiz Erzurum imalat sanayiinde mal gruplarına göre katma değer dağılımı Tablo: 9'da verilmiştir.

Tablo : 9

Erzurum İmalat Sanayiinde Mal Gruplarına Göre Katma Değerin Dağılımı (%) 1964-1987

Yıllar	Tüketim malları	Ara malları ve Yatırım malları ^m
1980	72.0	18.0
1981	69.0	31.0
1982	85.0	15.0
1983	75.0	25.0
1984	—	—
1985	73.0	27.0
1986	75.0	25.0
1987	73.0	27.0

Kaynak : DİE Yıllık İmalat Sanayii İstatistikleri (1964-1987)

(32) Eren, a.g.e., s. 189

(33) Küçük İmalat Sanayii (1-9 çalışan) dahil edilmemiştir.

Tablo: 9'da görüldüğü gibi imalat sanayinde ağırlıklı sektör tüketim malları üreten sanayilerdir. 1980-1987 döneminde imalat sanayiinde tüketim mallarının katma değerlerinde fazla bir değişme olmamasına karşılık, yine de bu pay oldukça yüksektir.(Dönem ortalaması yaklaşık % 75'tir.) Yine aynı dönemde Türkiye imalat sanayiinde mal gruplarına göre katma değer dağılımı Tablo : 10'da verilmiştir.

Tablo : 10
Türkiye İmalat Sanayiinde Katma Değerin Mal Gruplarına Göre Dağılımı (%)

Yıllar	Tüketim malları	Ara malları	Yatırım malları
1980	37.6	44.5	17.9
1981	41.7	39.0	19.3
1982	39.9	40.0	19.2
1983	37.8	44.4	17.8
1984	40.6	40.4	19.1
1985	39.9	41.7	18.4
1986	33.0	50.0	17.0
1987	32.9	38.2	28.7

Kaynak : DİE ve Büyükkılıç, a.g.e.,

Türkiye imalat sanayiinde tüketim mallarının dönem ortalaması % 37.9'dur. Yani Erzurum imalat sanayii dönem ortalaması bu orandan 1.97 kat daha yüksektir. Bir başka deyişle Erzurum imalat sanayii tüketim malları üreten sanayiden oluşmaktadır.

Erzurum imalat sanayiindeki işletmeleri işyeri açısından ele aldığımızda işyerlerinin 1980'de % 75'i , 1985'de % 78'i ve 1990'da % 63'ü tüketim malları üretmektedirler. Tüketim malları üreten imalat sanayii içerisinde en fazla pay ise gıda sanayiine aittir. Bu durum Tablo : 11'de verilmiştir.

Tablo : 11
Erzurum İmalat Sanayiinde İşyerlerinin Mal Gruplarına
Göre Dağılımı (Adet olarak)

Yıllar	Tüketim malları	Ara malları	Yatırım malları
1980	26	4	6
1981	26	3	4
1982	26	4	3
1983*	8	2	1
1984*	6	2	1
1985	31	6	4
1986*	7	3	2
1987*	7	4	2

Kaynak : DİE.

* Bu sayım sonuçlarına 25 ve daha fazla işçi çalıştıran işyerleri dahil edilmiştir.

2. Ara Malı Üreten Sanayiler

Ara ve yatırım malları üreten sanayilere "ağır sanayi" de denilmektedir. Ara malları üreten sanayiler; orman ürünleri, kâğıt, basım, plastik, lastik, petro-kimya, petrol arıtımı, çimento, seramik, demir-çelik ve diğer ana metal sanayilerdir.

Erzurum imalat sanayiinde ara ve yatırım malları grubunun katma değer içindeki payı 1980 yılında % 18 iken, dönem sonunda % 22'ye ulaşmış olup, dönem ortalaması % 24'tür (s. 21, Tablo: 9).

Türkiye imalat sanayiinde ise ara malları grubunun katma değer içindeki payı aynı dönem itibariyle, 1980'de % 44.5, dönem sonunda % 38.2 ve dönem ortalaması % 42.3 olmuştur.

İşyeri açısından değerlendirdiğimizde ise, Erzurum imalat sanayiinde ara malları işyeri biriminin payı 1980'de % 11, 1985'de %14, 1990'da % 25 olmuştur.

3. Yatırım Malları Üreten Sanayiler

Yatırım malları üreten sanayiler; makina, madeni eşya, elektrikli makineler, taşıt araçları, mesleki ölçme ve değerlendirme araçları, gemi yapımı, uçak imalatı v.b.

üreten sanayiler olarak adlandırılmaktadırlar.

Erzurum imalat sanayiinde yatırım malları üreten sanayi grubunun katma değer içindeki payı ayrı olarak incelenememiştir. Ara ve yatırım malları grubu olarak her ikisi bir arada icelenebilmiştir⁽³⁴⁾.

Türkiye imalat sanayiinde yatırım malları grubunun katma değer içindeki payı, 1980'de %17.9 ve dönem sonunda % 28.7'dir⁽³⁵⁾. Dönem ortalaması ise % 19.8'dir.

İşyeri birimi açısından değerlendirdiğimizde, Erzurum imalat sanayii işyerlerinde yatırım malları üreten işyerlerinin payı , 1980'de % 16, 1985'de % 9.7 ve 1990'da %13 tür.

Bu durumda Erzurum imalat sanayiinde, tüketim malları üreten sanayilerin ağırlıklı olduğu ortaya çıkmaktadır. Ara ve yatırım malları sanayilerinin katma değer içindeki paylarında yıllar itibariyle artış olmasına rağmen, tüketim malları üreten sanayilerin payı, bu inceleme döneminde ortalama % 75 olarak gerçekleşmiştir.

Türkiye imalat sanayiinde ise tüketim malları üreten sanayilerin katma değer içindeki payı 1980-1987 döneminde ortalama % 37.9'dur.

İldeki tüketim malları sanayinin payı Türkiye ortalamasından yaklaşık 1.9 kat daha fazladır. Bur karşın, Türkiye ara ve yatırım mallarının aynı dönemdeki ortalaması Erzurum ortalamasından 2.4 kat daha fazladır. Bu da Erzurum'da sanayileşmenin hangi durumda olduğunu ortaya koyabilmektedir. Zira, sınai üretimin yapısında tüketim malları sanayiinde ara ve yatırım mallarına doğru pozitif bir değişim sanayileşmenin derinlemesine gelişimini göstermektedir⁽³⁶⁾.

(34) Özel Sektör 1 ve 2 işyerine ilişkin bilgiler 219 sayılı kanun hükmündeki kararnamenin atıfta bulunduğu 53 sayılı kanun gereği gizlilik ilkesine uymak amacıyla verilmemiştir

(35) Büyükkılıç-Arpacioğlu-Artar, a.g.e., s. 25

(36) Eren, a.g.e., 190

Kısım III

Kamu - Özel Sınai Tesisler ve Ölçek Büyüklükleri

A. Kamu Tesisleri

Kamusal, yarı kamusal ve bazen de özel mal ve hizmet üreten ve mülkiyetinde devlete ait pay , genellikle özel kesimin payından fazla olan işletmelere kamu işletmeleri denilmektedir⁽³⁷⁾.

Bu tanıma göre bir işletme kamu işletmesi olabilmesi için iki unsuru birden içermelidir. (a)İşletme mülkiyetinin yarıdan çoğu devlete ait olmalıdır. (b)İşletme ürünlerinin belli bir kamusal niteliği-yani toplumsal faydası-bulunmalıdır.

Kamu işletmeleri, bir yandan devlete belli bir gelir sağlamaları, diğer yandan ekonomiye temel mal ve hizmet girdisi üretmeleri nedeniyle makroekonomik açıdan çok önemlidirler. Devlet, bu girişimleri aracılığıyla dolaylı ya da dolaysız bir biçimde ekonomiyi yönlendirebilmektedir.

Günümüzde devlet, klasik görevleri olan; savunma, eğitim, sağlık, güvenlik ve adaleti sağlamanın yanı sıra, refah devleti olabilmek için ekonomik ve sosyal hayata da etki yapmakta ve bu nedenle de devlet sermayesiyle sınai ve ticari işletmeler kurma yolunu tercih etmektedir⁽³⁸⁾.

Devletin katkılarıyla ortaya çıkan işletmelerin günümüzdeki örnekleri, Kamu İktisadi Teşebbüsleridir. Ülkemizde kamu sanayi ve KİT'ler genellikle büyük ölçekli kuruluşlar olup, daha çok temel sınai ve tarımsal maddeler ile ara malları üretimi alanında faaliyet göstermektedirler.

Araştırmamızın bu bölümünde, Erzurum'da faaliyet gösteren kamu işletmelerini genel olarak ele alıp incelemeye çalışacağız.

1. Et ve Balık Kurumu

İkinci dünya savaşından sonra, Türkiye'de tarım ürünleri fiyatlarındaki dalgalanmaları önlemek amacıyla kurulan Toprak Mahsülleri Ofisi'nden sonra Et Kombinalarının da tesisine karar verilmişti. Bu kombinaların yapımına başlandıktan sonra ilk et kombinası 1953 yılında Erzurum'da işletmeye açılmıştır. Kurumda 252 işçi ve 45 idari personel çalışmaktadır.EBK'da üretim durumu Tablo: 12'de verilmişti.

(37) Ansiklopedik Ekonomi Sözlüğü, V yayınları, Ankara:1989, s. 148

(38) Ekonomi Ansiklopedisi, Cilt 2, Paymaş Yayınları, s. 736

Tablo :12

E.B.K Et Üretimi - Satışları ve Üretim Trendi

Yıllar	Top.Et Üretimi (ton)	Üretim Trendi	Kurumun iç piy. satımı (ton)	İhracat (ton)
1981	6 048	8 313 .0	6 048	-
1982	7 671	7 958.3	7 671	-
1983	10 678	7 603.6	10 668	-
1984	8 894	7 248.9	8 894	-
1985	8 556	6 894.2	6 956	480
1986	3 009	6 539.5	3 009	-
1987	5 373	6 184.8	5 373	-
1988	5 100	5 830.1	5 100	-
1989	6 550	5 475.4	6 550	-
1990	5 300	5 120.7	5 300	-

Kaynak : E.B.K. Erzurum,

Et üretim trend denklemleri , $Y = 8313 - 354.7 x$ 'dir.

Et üretim trendi 10 yıllık dönemde azalma göstermiş olup, trenddeki yıllık azalış miktarı 354.7 tondur. Üretim miktarının azalmasında iklimin bazı yıllarda kurak geçmesinin önemli etkisi olmuştur. Çünkü, iklimle tarımsal üretim arasında çok sıkı ilişki vardır. Kuraklığın yaşandığı yıllarda canlı hayvan kesiminin fazla olması, diğer normal yıllarda canlı hayvan(hammadde yetersizliği) arzının azalmasına neden olmaktadır⁽³⁹⁾.

Yine tabloda görüldüğü gibi 1985'de et balık kurumunda 480 ton et ihracatı yapılmıştır. 1985'ten sonra ihracatın belirli merkezlerden yapılması kararlaştırılmıştır (Diyarbakır, Ankara). Böylece, Erzurum EBK'da üretilen etler bu merkezlere gönderilerek ihraç edilmektedir.

2. T.S.E.K. Erzurum Süt Fabrikası

TSEK, Tüzel kişiliğe sahip faaliyetlerinde özerk ve sorumluluğu sermayesi ile sınırlı bir iktisadi devlet teşekkülüdür. Tarım Orman ve Köy İşleri Bakanlığı'na bağlıdır.

TSEK, ülkemizde modern süt endüstrisinin oluşumu ve gelişmesini sağlama amacıyla kurulmuştur. Bu nedenle, özel sektörü teşvik ve ona önderlik etmek ve yeni

(39) Et ve Balık Kurumu, Erzurum:1991

teknolojilerin kullanımını gerçekleştirmek hedefini de taşımaktadır. Bu amaçları gerçekleştirmek üzere kurulan TSEK'nın bir şubesi olarak 1976'da Erzurum süt endüstrisi kurumu tesisleri kurulmuştur.

Halen kurum'da, 18 işçi ve 10 idari personel çalışmaktadır. Bu kurum hammadde ihtiyacını Erzurum ve çevre köylerden sağlamaktadır. Kurumun maksimum üretim kapasitesi 30 ton/gün dür. E.S.E.K'da üretimin durumu Tablo:13'de verilmiştir.

Tablo : 13

ESEK'da Üretimin Miktarları ve Trendleri

Yıllar	Pastörize süt (lt)	Süt Trendi	Terayağı (kg)	Yağ Trendi	Peynir (kg)	Peynir Trendi
1983	110 030	222 525	6 474	4 874	279 983	294 569
1984	177 526	213 963	7 146	5 223	389 917	251 290
1985	169 892	205 401	1 295	5 572	69 942	208 031
1986	239 834	196 839	11 576	5 921	207 719	167 772
1987	636 691	188 277	2 919	6 270	78 746	121 513
1988	70 515	179 716	1 495	6 619	31 115	78 254
1989	56 000	171 154	2 636	6 968	47 000	34 995
1990	79 992	162 529	15 226	7 317	40 882	- 8 264

Kaynak : Erzurum Süt Endüstrisi Kurumu

Süt üretim trend denklemi , $Y = 222525 - 8562 x$ 'dir.

Pastörize süt üretim 8 yıllık dönemde giderek azalma göstermiş olup, trenddeki yıllık azalış miktarı 8562 litredir.

Tereyağ üretim trend deklemleri , $Y = 4874 + 349 x$ 'dir. Tereyağ üretimi yılda 349 kg artış göstermiştir.

Peynir üretim trendi ise $Y = 294569 - 43259 x$ olup, trenddeki yıllık azalış miktarı 43259 kg'dır.

Kurumun önemli problemleri finansman ve hammadde yetersizliğidir. Hammadde yetersizliği nedeniyle işletme düşük kapasite ile çalışmaktadır.

ESEK mamüllerini Erzurum, Kars, Sarıkamış, Ardahan ve Kâğızman'daki askeri birlikler, resmi kuruluşlar, belediyeler, ve Yurtkur Bölge Müdürlüğüne vermektedir. Ayrıca piyasaya da satış yapmaktadır.

3. Erzurum Şeker Fabrikası

Şeker pancarı üretimi bölge tarımı içinde büyük bir paya sahiptir. Bölgedeki yaklaşık 1 milyon 181 000 dekar sulu tarım yapılabilen arazinin yaklaşık 110 000 dekarlık kısmı şeker pancarına ayrılmıştır. Fakat bu potansiyel tamamen kullanılmamaktadır. Bunun başlıca sebepleri kısaca şöyle sıralanabilir:

- Düşük fiyatlar (alım fiyatları),
- Çiftçinin ekonomik imkânlarının yetersizliği,
- Göç etkisi,
- Sermaye yetersizliği,
- Arazinin belirli kişilerde toplanması.

Bölgede 1955-1989 yılları arası genel ortalaması olarak 70 000 dekarlık alanda şeker pancarı tarımı yapılmaktadır.

Erzurum Şeker Fabrikası pancar ihtiyacını Türkiye Şeker Fabrikalarına bağlı sekiz bölgeden temin etmektedir. Bu bölgeler, Aşkale, Bayburt, Erzurum, Pasinler, Ilıca, Oltu, Horasan ve Kars'dır. Ayrıca Erzurum Şeker Fabrikası, Erzuncan, Ağrı, ve Erciş şeker fabrikalarıyla da hammadde alış verişinde bulunmaktadır.

Erzurum Şeker Fabrikasında, şeker, yaş küspe, kuru küspe, melas üretilmektedir⁽⁴⁰⁾. Fabrikanın üretim durumu Tablo : 14'de verilmiştir.

Tablo : 14

Erzurum Şeker Fabrikası Şeker Üretim ve Trendi

Yıllar	Topl. panc. işl. kapasite ton/gün	Topl. fili panc. işl kapasite ton-gün	Şeker üretimi (ton)	Şeker üretim Trendi
1981	3 000	2 600	59 475	55 334
1982	3 000	2 760	61 220	51 646
1983	3 000	2 694	46 350	47 958
1984	3 000	2 993	42 825	44 270
1985	3 000	3 024	31 333	40 580
1986	3 000	2 750	28 295	36 894
1987	3 000	2 796	26 700	33 206
1988	3 000	2 817	33 600	29 518
1989	3 000	2 630	23 920	25 830
1990	3 000	2 600	33 675	22 142

Kaynak: Erzurum Şeker Fabrikası, 1991, Erzurum

(40) Erzurum Şeker Fabrikası Ziraat Servisi, Erzurum:1991

Şeker üretim trend denklemi, $Y = 55334 - 3688 x$ 'dir.

Şeker üretim trendi 10 yıllık dönemde giderek azalma göstermiş olup, yıllık azalış miktarı 3688 tondur. Şeker üretimindeki azalmanın sebeplerini şöyle açıklayabiliriz:

* 1982 yılında Ağrı şeker fabrikasının üretime geçmesi nedeniyle girdi miktarında meydana gelen azalma,

* 1987-1989 yıllarında iklimin kurak geçmesi ve buna bağlı olarak da yeterli hammaddenin temin edilememesi,

* Bölgede şeker pancarı üretimindeki verim düşüklüğü karşısında pancar üreticilerinin üretim alanlarını patates üretimine kaydırması, gibi nedenler sayılabilir.

4. Erzurum Yem Fabrikası T.A.Ş.

Doğu Anadolu'da hayvancılığın geliştirilmesi için, yem sanayii, T.A.Ş'ne bağlı olarak 1958'de kurulmuş ve üretime başlamıştır. Fabrika Erzurum ve çevre illerin yem taleplerini karşılamaya çalışmaktadır

Erzurum Yem Fabrikasında halen toplam 55 kişi istihdam edilmektedir. Yem fabrikasındaki üretim durumu Tablo : 15'de verilmiştir.

Tablo : 15

Erzurum Yem Fabrikası Üretim -Satış ve Üretim Trendi

Yıllar	Toplam Kapasite ton	Filli üretim ton/yıl	Üretim Trendi	Satışlar ton/yıl
1981	40 000	14 723	26 358.7	14 723
1982	40 000	25 482	27 133.8	25 467
1983	40 000	31 599	27 909.0	31 542
1984	40 000	28 438	28 684.1	28 309
1985	40 000	33 707	29 459.3	33 932
1986	40 000	36 182	30 234.4	36 000
1987	40 000	44 183	32 009.6	40 000
1988	40 000	38 250	32 784.7	38 100
1989	40 000	28 665	32 559.9	28 650
1990	40 000	17 240	33 335.0	17 150

Kaynak: Yem Fabrikası

Üretim trend denklemi , $Y = 26358.7 + 775 x$ 'dir.

Yem üretim trendi 10 yıllık dönemde artma göstermiş olup, yıllık artış miktarı 775 tondur. Üretim miktarında yıllar itibariyle artışlar olmasına rağmen, son yıllarda üretim ve satış miktarlarında azalmalar da olduğu görülmektedir. Bunun nedeni, yem sanayinde özel sektöre bağlı üç işletmenin daha üretime geçmesi ve devlet sübvansiyonunun kalkmasına bağlanabilir⁽⁴¹⁾.

Erzurum yem fabrikası, üretimde kullandığı girdileri Güney Dogu Anadolu Bölgesi ve Erzurum'dan sağlamaktadır. Ürettiği ürünleri ise Erzurum ve çevre illere pazarlamaktadır. Bu yem fabrikasının en önemli problemi, rekabet güçlüğü nedeniyle piyasa payının azalmasıdır. Ayrıca sabit maliyetlerin yüksek oluşu nedeniyle, birim başına maliyetin yüksek oluşu da bir diğer problem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Erzurum Yem fabrikasının bölgede bulunan diğer yem fabrikaları ile rekabet güçlüğü çekmesinin başlıca sebebi, ürünlerine talepte bulunan tüketicilerin(besicilerin) mamüller hakkında tam olarak bilgi sahibi olamamalarıdır. Besiciler Erzurum Yem Fabrikasında üretilen daha kaliteli (Protein yönünden zengin) ürünler yerine ,protein açısından fakir bulunan özel sektörün düşük fiyatlı ürünlerini tercih etmektedirler⁽⁴²⁾.

5. TKİ Doğu Linyit İşletmesi

DLİ, 1977 yılından önce Şark Linyitleri İşletmesi adı altında faaliyet göstermekteydi. 1976 yılında özel sektör tarafından işletilen Oltu-Balkaya ocağı ve aynı tarihlerde Erciş ocağı TKİ tarafından devralınınca, 1977 yılında DLİ kuruldu. Bu işletmeye Oltu, Aşkale, Erciş ve Karlıova İşletmeleri de bağlandı. Daha sonra Erciş İşletmesi DLİ'den ayrılarak Van İli Özel İdaresine bağlandı.

DLİ, madencilik sektöründe faaliyet göstermekte olup, üretim konusu linyit kömürüdür.

DLİ' de toplam 2055 kişi istihdam edilmektedir. Bunlardan 360 kişi muhtelif iş yerlerinde, 344 kişi yerüstü ve 1351 kişi de yeraltı işyerlerinde çalışmaktadır.

İşletmenin üretim durumu Tablo : 16'da verilmiştir.

(41) Yem Fabrikası, Erzurum:1991

(42) Yem Fabrikası, Erzurum:1991

Tablo : 16

DLİ, Kömür Üretimi - Satışları ve Üretim Trendi

Yıllar	Üretim ton/yıl	Üretim Trendi	Satış ton/yıl	Stok ton/yıl
1981	187 893	248 281	185 000	2 893
1982	240 460	246 166	235 460	1 000
1983	284 820	244 051	280 620	4 200
1984	291 788	241 936	290 600	1 188
1985	272 157	239 821	265 100	7 057
1986	206 031	237 706	169 782	36 249
1987	213 017	235 551	205 004	8 013
1988	250 247	233 476	251 666	581
1989	231 192	231 361	231 152	40
1990	208 025	229 246	313 408	-5 383

Kaynak: Doğu Linyit İşletmesi Müessesesi Müdürlüğü, Erzurum

Üretim trend deklemi, $Y = 248281 - 2115 x$

Linyit üretim trendi 10 yıllık dönemde azalma göstermiş olup, trenddeki yıllık azalış miktarı 2115 tondur.

Tabloda görüldüğü gibi toplam üretimin ortalama %95.44'ü satılırken, % 4.56'sı stoklarda kalmaktadır. İşletmenin üretim ve satış miktarları arasında bir istikrarın mevcut olduğu söylenebilir.

DLİ'nin en önemli problemi üretim maliyetlerinin yüksek olması buna karşın üretim hacminin düşük olmasıdır. Bir ton satılabilir kömürün maliyeti 328 000 TL iken, satış fiyatı ortalama 111 000 TL dir. Satılabilir kömür maliyetinin yüksek oluşunda en önemli faktör işçilik maliyetleridir. Toplam maliyetler içerisinde işçilik maliyeti % 76 iken üretim maliyeti %14'dür⁽⁴³⁾.

6. Aşkale Çimento Fabrikası

Türkiye'de ilk kamu sektörü çimento fabrikası, yıllık 20 bin ton kapasite ile 1911 yılında İstanbul Darıcada kurulmuştur. Daha sonra ülkemizde çimento sanayi alanındaki yatırımların kamu sektörünce yürütülmesi amacıyla Türkiye Çimento Sanayi Türk Anonim Şirketi kurulmuş ve buna bağlı olarak da ülkenin çeşitli bölgelerinde çimento fabrikaları üretime geçmiştir. Bunlardan birisi de 1971 yılında üretime geçen Aşkale çimento fabrikasıdır. Aşkale çimento fabrikasında 230 işçi, 60 idari personel olmak üzere toplam 290 kişi çalışmaktadır. Fabrikanın üretim durumu Tablo : 17'de verilmiştir.

(43) DLİ İşletmesi Müessesesi Müdürlüğü, Erzurum:1991

Tablo : 17

**Aşkale Çimento Fabrikasında Üretim - Satış Miktarı
ve Üretim Trendi**

Yıllar	Fiili üretim ton/yıl	Üretim Trend	Satışlar ton/yıl
1981	196	214 .1	-
1982	205	221.3	-
1983	211	228.4	-
1984	256	235.6	-
1985	258	248.8	-
1986	274	249.9	274
1987	297	257.1	298
1988	277	264.3	273
1989	249	271.4	248
1990	241	278.6	241

Kaynak: Aşkale Çimento Fabrikası TAŞ.

Üretim trend denklemini, $Y = 21164 + 7163 x$ 'dir.

Çimento üretim trendi 10 yıllık dönemde artma göstermiş olup, yıllık artış miktarı 7163 tondur.

Fabrika hammadde kaynaklarını Erzurum ve çevre illerden sağlamaktadır. Bu hammaddelerden kil, kalker, kömür Erzurum'dan, demir cevheri ise Sivas Divriği'den sağlanmaktadır. Ayrıca yakıt olarak kullanılan linyit (DL'den sağlanmakta) kömürünün kalori oranını yükseltmek için İran, Suriye, ABD'den petrokok kömürü getirilmektedir. Fabrikanın ürünleri ise Erzurum, Erzincan, Gümüşhane, Bayburt ve diğer çevre illere satılmaktadır.

7. Erzurum Tarım Alet ve Makinaları Fabrikası

Bu fabrikada çeşitli tarım aletleri üretilmektedir. Yıllık üretim kapasitesi 17 800 adettir(Çeşitli ürünler). Fabrikada toplam 100 kişi çalışmaktadır. Fabrikada trayer, savurma makinası, ot tarağı ve arı kovani üretilmektedir. Üretim miktarları Tablo :18'de verilmiştir.

Tablo :18

TZDK Erzurum İşletmesi Üretim Miktarları ve Trendleri

Yıllar	Trayler		Savurma Makinası		Ot Tarağı		Arı Kovanı	
	Adet	Trendi	Adet	Trendi	Adet	Trendi	Adet	Trendi
1981	208	584	150	68.6	285	179.0	2 111	2 045
1982	570	591	46	65.3	-	-	520	2 105
1983	730	598	5	62.0	200	178.8	2 549	2 165
1984	835	605	55	58.7	148	178.7	3 066	2 225
1985	715	612	15	55.4	100	178.6	2 650	2 285
1986	855	619	-	-	101	178.4	1 350	2 345
1987	550	626	-	-	100	178.3	4 420	2 405
1988	700	633	35	52.5	-	-	3 000	2 465
1989	550	640	50	48.8	200	178.2	2 000	2 525
1990	450	647	100	45.5	300	178.1	1 510	2 585

Kaynak:TZDK Erzurum İşletmesi Müdürlüğü, 1991

Trayler üretim trend denklemi, $Y = 584 + 7x$

Trayler üretim trendi giderek artma göstermiş olup, yıllık artış miktarı 7 adettir.

Savurma makinası üretim trend denklemi, $Y = 68.6 - 3.3x$ dir. Üretim trendi giderek azalma göstermiş olup, yıllık azalış miktarı 3.3 adettir.

Ot tarağı üretim trend denklemi, $Y = 197 - 0.11x$ dir. Üretim trendi giderek azalma göstermiş olup, yıllık azalış miktarı 0.11 adettir.

Arı kovanı üretim trend denklemi, $Y = 2 045 + 60x$ dir. Üretim trendi giderek artmış olup yıllık artış miktarı 60 adettir.

Erzurum işletmesinde üretim planlaması genel müdürlük tarafından belirlenen miktar ve türlere göre yapılmaktadır.

B. Özel Tesisler

1. Hukuki Durumlarına Göre

İktisadi faaliyet kollarına göre ildeki iş yerlerinin hukukî durumları 1985 yılı itibariyle incelendiğinde, sanayi iş yerlerinde ferdi mülkiyetin en yaygın mülkiyet türü olduğu görülmektedir. Sanayi işletmelerinin % 85 gibi büyük bir kısmı ferdi mülkiyet statüsünde iken, % 10'u adi ortaklık, % 1.9'u kolektif şirket, % 1.5 anonim, % 0.4'ü limited şirket ve % 0.07'si ise komandit şirketten oluşmaktadır.

Ferdi mülkiyetin böylesine yaygın olmasında kuşkusuz işyerlerinin ölçek büyük-

lg etkili olmaktadır. İŖyerlerinin % 97'si küçük ölçekli iŖletmelerdir⁽⁴⁴⁾. Küçük lekli iŖletmelerin ise % 87.3' ferdi mülkiyet statüsündedir(Tablo: 19).

Tablo : 19
Özel Sektör İŖletmelerinin İktisadi ve Hukuki Durumlarına Göre
Dağılımları(Erzurum)

Hukuki Dur. Kod	Ferdi Mülkiyet	Adi Ortaklık	Kollektif Ŗirket	Komandit Ŗirket	Limited Ŗirket	Anonim Ŗirket	Toplam
31.	106	30	12	-	6	9	163
32	254	11	2	-	-	-	267
33	319	50	2	-	-	-	371
34	14	1	-	-	-	-	15
35	48	1	2	1	-	4	56
36	32	-	3	-	-	1	36
37	9	-	-	-	-	2	11
38	250	31	3	-	-	2	286
39	51	5	-	-	-	-	56
Toplam	1 083	129	24	1	6	18	1 269

Kaynak: DİE, 1985 Genel İŖyerleri Sayımı ile Erzurum Sanayi ve Ticaret İl Mdrlg Verilerinden HazırlanmıŖtır.

İŖyerlerinin büyük çoğunluğunun küçük ölçekli olması, birden fazla malikin hayatlarını bu yolla kazanmalarına imkân vermediğinden, ferdi mülkiyet kendini biricik mülkiyet türü olarak göstermektedir. Buna karŖın iŖletme leği büyüdükçe iŖyerlerinin hukukî durumlarında da bir takım farklılaŖmalar ortaya çıkabilmektedir. İŖyeri baŖına alıŖan sayısı arttıkça ferdi mülkiyetin mülkiyet türleri içindeki oransal payı azalmakta buna karŖılıklı ortaklık biçiminde mülkiyetin payı artmaktadır⁽⁴⁵⁾.

(44) DİE, 1985 Genel Sanayi ve İŖyerleri Sayımı, Küçük İmalat Sanayii Türkiye ve İller, Yayın No:1371, Ankara

(45) İsmail BulmuŖ, Ertan Oktay, Mete Törüner, Küçük İmalat Sanayii İŖletmelerinin Konumu nemi ve AT'a Girerken KarŖılaŖılabilecek Sorunlar ile zm Yolları, MPM Yayınları: 426, Ankara: 1990, s. 78.

Erzurum'da orta ve büyük ölçekli sanayi işletmelerinin % 45'i anonim ortaklık konumunda iken, % 25'i kollektif şirket, % 15'i limited ve % 15'i de şahıs şirketi konumundadır⁽⁴⁶⁾.

Şirketleşmiş iş yerlerinin sayısı Erzurum imalât sanayiindeki işyerlerinin % 3'ünü oluşturmaktadır. Şirketleşmiş iş yerlerinin sayısının bu kadar düşük olmasının şüphesiz birden çok sebebi vardır. Bunlardan biri, işletmelerin ortalama ölçeğinin küçük oluşu bir diğeri de müteşebbislerde ortaklaşa iş yapma bilincinin henüz tam anlamıyla gelişmemiş olmasıdır. Bunda şirketlerin ve bunların hak ve yükümlülüklerini düzenleyen mevzuat kadar Türkiye'nin henüz mülkiyetin tabana hızla yayılmasına izin ve imkân verecek bir sermaye piyasası ortamına kavuşmamış olması da etkili olmaktadır⁽⁴⁷⁾.

2. Ölçek Büyüklüklerine Göre

Sinaî tesisler ölçek büyüklüklerine göre sınıflandırılırken çeşitli kriterler kullanılmaktadır. Bu kriterler ülkeden ülkeye değişiklik göstermektedir. Ancak , endüstri için "küçük" veya "küçük ölçek" kavramlarının belirlenmesinde ve tanımlanmasında göz önünde bulundurulan temel ve genel kriterlerin bir kısmının çoğu kez tüm ülkelerde ortak kullanımı sözkonusudur⁽⁴⁸⁾. Bu temel kriterleri şöyle sıralayabiliriz:

- *Firma, işletme yada işyerinde çalıştırılan kişi sayısı,
- *Üretim sürecinde kullanılan çevirici gücün (sermaye) büyüklüğü,
- * Kuruluş sermayesi ile işletme sermayesi,
- * Firmanın faaliyet gösterdiği piyasadaki payı.

İşletmelerin ölçek büyüklüklerinin belirlenmesinde bu kriterlerin sadece biri kullanılacağı gibi, bazen birkaçı da aynı anda kullanılabilir. Zira işletmeler hakkında tam sağlıklı verileri elde edebilmenin güçlüğü ortadadır. Bu nedenle en kolay elde edilebilir veri, işletmelerde çalıştırılan kişi sayısıdır. Dar bir bölgede yapılan çalışmada ise işletmeler hakkında istenilen bilgi tam olarak elde edilememektedir⁽⁴⁹⁾.

Çeşitli ülkeler işletmelerin ölçek büyüklüklerinin belirlerken, çok yaygın bir şekilde çalıştırılan işçi sayısını temel kriter olarak almaktadırlar. Bu durum Tablo: 20'de verilmiştir.

(46) Sanayi ve Ticaret İl Müdürlüğü Raporlarından Hazırlanmıştır, 1990, Erzurum.

(47) Bulmuş, Oktay, Törüner, a.g.e. , s. 78

(48) Bulmuş, Oktay, Törüner, a.g.e. , s. 13

(49) Erzurum Sanayi İşletmeleri Anket Formu, 1991

Tablo : 20

Batı Ülkelerinde Küçük, Orta ve Büyük İşletme Ayırımı

Ülke	Küçük işletme (kişi)	Orta işletme (kişi)	Büyük işletme (kişi)
ABD	100'den az	100-1000 arası	1000'den çok
F.Almanya	50'den az	50-500 arası	500'den çok
Japonya	50'den az	50-300 arası	300'den çok
Fransa	10'dan az	10-500 arası	500'den çok
İngiltere	20'den az	20-250 arası	250'den çok
Hollanda	10'dan az	10-500 arası	500'den çok
Danimarka	20'den az	20-50 arası	50'den çok

Kaynak: AET'ye üyelik sürecinde orta ve küçük işletmelerimizin sorunları, Türkiye'nin AT içindeki Geleceği Simpozyumunda sunulan tebliğ, Erzurum, Ekim 1989.

İşletmelerin ölçek büyüklüklerini belirlemede temel kriter çalıştırılan eleman sayısı olmakla birlikte, bu ölçü de çeşitli ülkelere göre değişmektedir. Tablo 20'de çeşitli batı ülkelerindeki küçük, orta ve büyük işletme gruplarını gösteren sayılar verilmektedir. Tablonun incelenmesiyle ülkeler arasında da işletme ölçeklerinin belirlenmesinde bir anlaşma olmadığı görülecektir. Bir ülkede büyük sayılan bir işletme diğer bir ülkede orta veya küçük işletme sayılabilmektedir. Ortak bir ölçünün olmaması işletmeler arasındaki ortak sorunların dile getirilmesinde ve ortak çözümlere gidilmesine engel teşkil edebilmektedir.

Dünya Bankası ise,

1-50 kişi arasında elemanı olan işletmeleri küçük işletme,

51-200 kişi arasında elemanı olan işletmeleri orta işletme ve

200 ve daha fazla kişi arasında elemanı olan işletmeleri de büyük işletme olarak sınıflandırmaktadır⁽⁵⁰⁾.

Türkiye'de de işletmelerin ölçek büyüklüklerine göre de sınıflandırılmasında tam bir görüş birliği mevcut değildir. Büyük, orta ve küçük işletme ayrımında nicel ve nitel ölçütler bazen ayrı bazen de birlikte kullanılmaktadır. Nitel ölçüt olarak, aile bireylerinin çalışıp çalışmama durumları göz önünde bulundurulurken, nicel ölçüt olarak çalıştırılan işçi sayısı ve çevirici güç değeri kullanılmaktadır.

(50) Mahmut Özdemir, Avrupa Topluluğuna Üyelik Sürecinde Orta ve Küçük İşletmelerin Sorunları, Türkiye'nin AT İçinde Geleceği Simpozyumu, Erzurum : 1989

Devlet Planlama Teşkilatı tarafından hazırlanan VI. BYKP'nında, Küçük Sanayi Özel İhtisas Komisyonu 10-49 arası kişi çalıştıran iş yerlerini orta, 100'den fazla kişi çalıştıran işletmeleri ise büyük işletme olarak kabul etmektedir. 1-9 arası kişi çalışan işletmeler ise çok küçük işletme olarak sınıflandırılmaktadır.

DİE, 1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımında 1-9 arası kişi çalıştıran işletmeleri küçük, 10-24 arası kişi çalıştıran işletmeleri orta, 25 ve daha fazla kişi çalıştıran işletmeleri ise büyük işletme olarak sınıflandırmaktadır. 1985 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımında da yine aynı sınıflama uygulanmıştır.

Türkiye Halk Bankası ise en çok 50 kişi çalıştıran ve 120 milyon TL değerinde makina parkına sahip olan işyerlerini küçük, en fazla 100 kişi çalıştıran ve toplam yatırımı 2.5 milyar TL olan işletmeleri de orta ölçekli işletme olarak sınıflandırmaktadır⁽⁵¹⁾.

Erzurum sanayi sektöründeki işletmeleri ölçek büyüklüklerine göre belirlerken de DİE tarafından kullanılan istihdama dayalı işletme büyüklüklerini çalışmamızda esas aldık. DİE'nin belirlediği kriterleri kullanmamızın temel nedeni gerek yayımlanmış gerekse yayımlanmamış verilerin daha kolay temin edilebilmesidir.

İşletmelerin ölçek büyüklüklerine göre sınıflandırılmasında yalnızca istihdamın gözönüne alınması elbette yeterli değildir. Ancak karşılaştırmalar yapılırken bir ölçütü temel almak gerekmektedir. Son yıllarda da AET tarafından kabul edilen OECD 'nin istihdama dayalı sınıflandırması^(*) da bir çok çalışmalarda esas alınmaktadır⁽⁵²⁾.

a. Küçük Ölçekli İşletmeler

Küçük sanayi imalatın küçük ölçekli kuruluşlar tarafından yapılması demektir. Türkiye'de firma ölçeğinin belirlenmesinde pratik olması nedeniyle çalıştırılan eleman sayısı temel kriter olarak alınmaktadır. Buna ilaveten küçük sanayinin diğer özelliklerini de şu noktalarda toplamak mümkündür⁽⁵³⁾:

(*) OECD'nin sınıflandırmasına göre; 1-20 arası kişi çalıştıran işletmeler küçük ölçekli, 20-29 arası kişi çalıştıran işletmeler orta ölçekli ve 29 ve daha fazla işçi çalıştıran işletmeler ise büyük ölçekli işletmeler olarak kabul edilmektedir.

(51) Bulmuş, Oktay, Törüner, a.g.e. , s. 17

(52) Bulmuş, Oktay, Törüner, a.g.e. , s. 19

(53) Süreyya Hiç, Türkiye Ekonomisi II, İstanbul : 1990, s. 79

*Küçük sanayilerin yönetiminde bir uzlaşma yoktur, genellikle yönetimi işletme sahibi tarafından olur.

*Küçük sanayi işletmeleri anonim ortaklık ve hatta çoğu kez limited ortaklık şeklinde kurulmamıştır. Şahıs şirketi olarak karşımıza çıkarlar. Bu nedenle sermaye piyasasından hisse senedi ve tahvil ihracı yoluyla sermaye tedarik edemezler.

- *Küçük sanayi, büyük sanayiye işçi ve kalifiye elaman yetiştirir,
- * Küçük sanayi, tüketici talepleri ve teknolojik değişmelere kolayca uyum sağlar,
- * Küçük sanayi, geniş istihdam imkânı oluşturur.

Küçük işletmelerle ilgili bu genel açıklamalardan sonra, bu bölümde küçük işletmeler ana başlığı altında araştırma konusu olan Erzurum'da faaliyet gösteren küçük ölçekli işletmeleri iktisadi faaliyet kollarına, istihdama, faktör verimliliğine ve faktör yoğunluklarına göre inceleyeceğiz.

a. İktisadi Faaliyet Kolları ve İstihdam

Erzurum'da faaliyet gösteren sanayi işletmelerinin % 97'sini küçük işletmeler oluşturmaktadır.

1985 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, Erzurum ili birinci aşama sonuçları tablo : 21'de görüldüğü gibi küçük imalat sanayiinde çalışanların en yoğun olduğu faaliyet kolu, ara malları üretilen sanayi koludur. Küçük işletmelerin % 44'ü ara malı üreten imalat sanayiindedir. Daha sonra, tüketim malları üreten imalat sanayii yer almaktadır. Bu işletmeler, toplam işletmelerin % 32'sini, çalışanların da % 35'ni oluşturmaktadırlar. Küçük imalat sanayiinde üçüncü olarak ise yatırım malları üreten işletmeler yer almaktadır. Bu işletmelerin toplam işletmeler içerisindeki işyeri payı % 23 iken, çalışanlar içerisindeki payı % 22'dir.

Küçük ölçekli işletmeler işyeri birimi açısından Erzurum özel imalat sanayininin % 97'sini, istihdam açısından ise % 76'sını oluşturmaktadır. Bu işletmelerde ortalama işyeri büyüklüğü ise 2.08 kişidir. (Ortalama işyeri büyüklüğü; çalışanlar/ işyeri sayısı). Küçük ölçekli işletmelerde iktisadi faaliyet kolları ve istihdamın durumu Tablo: 21'de verilmiştir.

Tablo : 21

Küçük Ölçekli İşletmelerin İktisadi Faaliyet Kolları, İşyeri ve İstihdam Açısından Dağılımı

Kod*	(%)	Çalışanlar ortalaması	İşyeri sayısı	Ortalama İşyeri büyüklüğü	(%)
31	11.0	516	136	37	20.1
32	21.7	398	267	1.4	15.5
33	30.0	755	370	2.0	29.4
34	1.2	38	15	2.5	1.4
35	4.3	116	54	2.1	4.5
36	3.1	99	39	2.5	3.8
37	0.8	23	10	2.3	0.8
38	23.0	568	283	2.0	22.0
39	4.5	83	56	1.4	3.2
Toplam	100.0	2 561	1 230	2.0	100.0

Kaynak: 1985 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, Erzurum İli Birinci Aşama Sonuçları.

*: 31-gıda, içki, tütün sanayii 32- dokuma, giyim, deri sanayii 33- orman ürünleri ve mobilya sanayii 34- kâğıt ve basım sanayii 35- kimye, petrol, kauçuk ve plastik ürünleri sanayii 36- taş ve toprağa dayalı sanayii 37- metal ana sanayii 38- metal eşya, makina-tehizat, ulaşım araçları, mesleki aletler ölçme sanayii 39- diğer imalat sanayii.

a₂. Faktör Verimliliği (Girdi- çıktı ve Katma Değer)

İktisadi faaliyette bulunan işletmeler iktisadi faaliyetlerinde etkinliğe (verimliliğe) dikkat etmek zorundadırlar. Etkinlik prensibi literatürde genel olarak, işletmenin ana faaliyet gelirini oluşturan belirli bir üretim miktarını en az üretim faktörü (maliyet minimizasyonu) kullanarak veya belirli bir üretim faktörü ile en fazla üretim miktarının (ürün maksimizasyonu) elde edilmesi şeklinde açıklanmaktadır(54).

İktisat literatüründe etkinlik kavramı bazen teknik etkinlik adı altında üretim faktörleri ile üretim miktarı arasındaki ilişkiyi ifade ederlerken, bazen de para birimi ile belirlenen ölçü birimlerine göre tanımlanmaktadır.

(54) Kâmuran Pekiner, İşletme Denetimi, 5. Bası, İstanbul Üniv. , İşletme Fakültesi No: 55 , İstanbul : 1988, s. 262

Etkinlik, ister teknik-miktar olarak ele alınsın, isterse değer bakımından dikkate alınsın, etkinlikten basedildiğinde daima üretim miktarı ile üretim faktörleri arasında bir karşılaştırma söz konusu olmaktadır⁽⁵⁵⁾.

Erzurum' daki küçük ölçekli işletmelerin faktör verimliliklerini(bir veya iki işyerine ilişkin verilerin ilgili kanun maddesi gereği verilmemesi nedeniyle) toplam verileri kullanarak incelemeye çalıştık. Çalışma ile ilgili veriler Tablo: 22'de verilmiştir.

Tablo : 22

Küçük Ölçekli İşletmelerde Girdi-Çıktı ve Katma Değer
(1985 yılına göre)

Sektörler	İşyeri sayısı	Çalışanlar ortalaması	Kurulu güç kapasitesi BG	Girdi (bin TL)	Çıktı (bin TL)	Katma değer bin TL
	-	-	-	-	-	-
	-	-	-	-	-	-
	-	-	-	-	-	-
Toplam	1230	2561	17 569	6 764 703	9 698 288	2 933 585

Kaynak : DİE, Küçük İmalat sanayii İkinci Aşama Sonuçları, Özet Tablo 1, s. 75.

Erzurum küçük imalat sanayiindeki 1230 işyerinde 2561 kişi çalışmaktadır. Bu sanayide ortalama işgücü verimliliği⁽⁵⁶⁾ (katma değer/çalışanlar ortalaması) 1 145 000 TL iken, ortalama sermaye verimliliği (katma değer/sermaye) ise 166 975 TL dir.

a₃. Faktör Yoğunluğu

İşyeri büyüklüğünü belirleyen temel etkenlerden biri o işyerinde çalışan ücretli işçi ve/ veya çalışan sayısı iken, bir diğeri de kuşkusuz üretimin diğeri temel faktörü olan sermayedir. Sermaye, üretim faktörleri içinde en heterojen olanıdır. Çok geniş bir mal demetini kapsayan ve uzun dönem kullanılabilen mallardan oluşan sermaye, üretimde işgücünü verimli hale getirmektedir⁽⁵⁷⁾.

Sermayenin bu şekilde heterojen olması, onun belirli bir göstergeye bağlanarak sunulmasını hayli güç kılar. Bu güçlüğü göz önüne alarak, işletmelerde kullanılan

(55) Pekiner, s. 263

(56) Ortalama faktör verimliliği , Katma değer/ istihdam ve Katma değer/ Sermaye olarak tanımlanabilmektedir(Bulmuş, Oktay, Törüner, a.g.e. , s. 74)

(57) Bulmuş, Oktay, Törüner, a.g.e., s. 71

sermayeyi belirlemek için yaygın olan bir kriteri kullanacağız. Bu kriter, işyerindeki yıl sonu itibariyle kurulu olan güç kapasitesidir. Bu çevirici güç, üretimin diğer temel faktörü olan emeği ikame etmeye yönelik olduğu için, sermaye faktörünün bir göstergesi olarak alınmaktadır⁽⁵⁸⁾.

Günümüzde toplam çevirici gücü belirleyen en iyi gösterge işyerlerinin sahip olduğu araç ve gereçlerin beygir gücüyle ifadesidir. Bu nedenlerle, imalat sanayii işyerlerini, yalnızca işyerlerinde çalışanlar ortalaması ile sınıflandırmak yeterli olmamaktadır. Çalışanlar ortalaması ile işyerlerinin sahip oldukları çevirici güç kapasitesi itibariyle de sınıflandırılmaları ve karşılaştırılmaları gereklidir. Bu karşılaştırma Tablo: 23'de verilmiştir.

Tablo : 23

Küçük Ölçekli İşletmelerde Faktör Yoğunluğu

İşyeri başına ortalama			Kişi başına ortalama
İşyeri büyüklüğü grubu	Çalışan sayısı (1)	Çevirici güç kapasitesi (2)	Çevirici güç kapasitesi (2/1)
Erzurum 1-9	2.08	14.28	6.86
Türkiye 1-9	2.87	15.12	5.25

Kaynak : DİE, 1985 Yılı Genel Sanayi ve İşyeri Sayımı

İncelediğimiz Erzurum özel sektör imalat sanayii, küçük işletmelerinde işyeri başına çalışanlar ortalaması 2.08 kişidir. Buna karşın, küçük işletmelerin sahip olduğu kurulu güç kapasitesi işyeri başına ortalama 14.28 beygir gücüdür. (Tablo:22)

Türkiye küçük imalat sanayiinde ise, çalışanlar ortalaması 2.87 kişi iken, işyerlerinin sahip olduğu kurulu güç kapasitesi işyeri başına ortalama 15.12 beygir gücüdür. Yani Erzurum küçük imalat sanayiinde işyeri birimi açısından, sermayenin ortalama yoğunluğu, Türkiye küçük imalat sanayii ortalamasına göre daha düşüktür. Ancak, kişi başına düşen ortalama sermaye yoğunluğu Türkiye küçük imalat sanayiindeki kişi başına düşen ortalama sermayeden daha yüksektir. Buna rağmen Erzurum küçük imalat sanayiinde kişi başına oluşturulan ortalama katma değer, Türkiye küçük imalat sanayiinde kişi başına oluşturulan katma değerden daha düşüktür. Bir diğer deyişle Erzurum küçük imalat sanayiinde ortalama iş gücü verimliliği daha düşüktür

(58) Bulmuş, Oktay, Törüner, a.g.e., s. 72

b . Orta Ölçekli İşletmeler

Orta ölçekli işletmeler, DİE'nin sınıflandırmasına göre 10 -24 kişi arasında elemanı olan işletmelerdir.

b₁ . İktisadi Faaliyet Kolları ve İstihdam

1985 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımına göre Erzurum'daki orta ölçekli imalat sanayiinde çalışanların sayısının en fazla olduğu sektör, tüketim malları sanayiidir. Bu sanayii grubunun orta ölçekli imalat sanayii toplam işyerleri içerisindeki, işyeri birimi payı % 80, istihdam içerisindeki payı ise % 79.4'dür. Ortalama işyeri büyüklüğü 12.5 kişidir (Tablo: 24).

Tablo : 24

Orta Ölçekli İşletmelerin İktisadi Faaliyet Kolları İtibariyle Dağılımı

Kod	Çalışanlar %	Çalışanlar ortalaması	İşyeri sayısı	Ortalama İşyeri büyüklüğü	İşyeri (%)
31	79.4	300	24	12.5	80.0
32	-	-	-	-	-
33	3.9	15	1	15.0	3.3
34	-	-	-	-	-
35	6.8	26	2	13.0	6.5
36	-	-	-	-	-
37	3.0	12	1	12.0	3.3
38	6.3	24	2	12.0	-
39	-	-	-	-	6.5
Toplam	100	377	30	12.5	100.0

Kaynak : DİE,

Ara malları üreten sanayinin iş yeri birimi payı % 10 iken, istihdam içerisindeki payı % 10.8'dir. Ortalama işletme büyüklüğü ise 13.6 kişidir.

Yatırım malları üreten sanayinin işyeri birimi payı % 10, istihdam içerisindeki payı % 9.5'dir. Ortalama işyeri büyüklüğü ise 12.0 kişidir. Böylece orta ölçekli işletmelerde tüketim malı üreten sanayilerin çoğunlukta olduğu görülmektedir. Yine orta ölçekli işletmelerde istihdam edilenler, imalat sanayiindeki toplam istihdamın % 11.6'sını oluşturmaktadır. Bütün bu sonuçlar Tablo: 24' de görülebilir.

b₂. Faktör Verimliliği

Tablo 25' in incelenmesiyle Erzurum'da orta ölçekli işletmelerde işyeri başına ortalama 25 049 000 TL katma değer düştüğü, kişi başına katma değer ise ortalama 1 933 000 TL olduğu görülecektir. İlerdeki orta ölçekli imalat sanayiinde en fazla katma değer oluşturulan sektörün gıda sektörü olduğu ve bunu metal eşya ve ulaşım araçları, ilmi-mesleki gereçler sektörünün izlediği görülmektedir (Tablo: 25).

Tablo : 25

Orta Ölçekli İşletmelerde Girdi-Çıktı ve Katma Değer

Sektörler	İşyeri sayısı	Çalışanlar ortalaması	Girdi (bin TL)	Çıktı (bin TL)	Katma değer bin TL	İşyeri başına K.değer	Kişi başına k.değer
31	24	300	4 118 113	4 789 080	670 967	27 957	2 336
33	1*	15	-	-	-	-	-
35	2*	26	-	-	-	-	-
37	1*	12	-	-	-	-	-
38	2	24	104 761	155 644	50 883	25 442	220
Toplam	30	377	4 612 286	5 363 769	751 483	25 049	1 933

Kaynak : DİE, 1985 Genel sanayii ve İşyerleri Sayımı Sonuçları

(*) Özel sektör 1 ve 2 işyerine ilişkin bilgiler 219 Sayılı Kanun Hükmünde

Kararnamenin atıfta bulunduğu 53 Sayılı Kanun gereği gizlilik ilkesine uymak amacıyla verilmemiştir (DİE 1990).

Gıda sektöründe işyeri başına düşen katma değer 27 957 000 TL iken, kişi başına düşen katma değer 2 236 000 TL dir. Metal eşya sektöründe işyeri başına düşen katma değer 25 442 000 TL olup, kişi başına düşen katma değer de 2 120 000 TL'dir.

Gıda sektöründe oluşturulan katma değer orta ölçekli imalat sanayiinde elde edilen katma değerlerin % 92'sini oluştururken, metal eşya sektöründe elde edilen katma değer orta ölçekli imalat sanayii katma değerinin % 6.7'sini oluşturmaktadır. Geriye kalan % 1.3 'lük kısım ise, orman ürünleri ve mobilya sanayii ve diğer sektörlerce oluşturulmaktadır .

Orta ölçekli imalat sanayiinde oluşturulan katma değer, tüm imalat sanayiinde oluşturulan katma değerlerin % 18. 15'ni oluşturmaktadır.

b₃ . Faktör Yoğunluğu

Erzurum'daki orta ölçekli işletmelerin faktör yoğunlukları aşağıdaki tabloda verilmektedir. Tablonun incelenmesi ile görüleceği gibi, orta ölçekli imalat sanayiinde

çalışanlar ortalaması 12.5 kişidir(Tablo: 26).

Tablo : 26

Orta ölçekli işletmelerde Faktör Yoğunluğu

Sektörler	İşyeri sayısı (1)	Çalışanlar ortalaması (2)	Kurulu güç kapasitesi BG (3)	Kişi başına çevirici güç (3/2)
31	24	12.5	105.0	8.40
33	1	-	-	-
35	2	-	-	-
37	1	-	-	-
38	2	12	115.0	9.58
Toplam	30	12.5	107.5	8.60

Kaynak : DİE,

İşyeri başına ortalama çevirici güç kapasitesi ise 107.5 BG'dir. Kişi başına ortalama çevirici güç kapasitesi 8.60 BG'dir. Gıda sanayiinde işyeri başına çalışanlar ortalaması 12.5 kişi ve kişi başına düşen ortalama çevirici güç 8.40 BG'dir. Metal eşya sanayiinde, kişi başına ortalama 9 58 BG çevirici güç düşmektedir.

c. Büyük Ölçekli İşletmeler

Büyük sanayi kavramı, büyük ölçekli makinalarla hammaddelerin işlenerek bir imalatın söz konusu olduğu fabrika işletmeciliği anlamında kullanılır. Büyük imalat sanayi, hızla gelişen üretim teknolojilerini izleyerek değerlendirebilen, sınıai üretimi modern makinalar ve teknolojilerle gerçekleştirerek verimliliği artıran sanayidir. Üretim maliyetlerini düşük tutabilmek, geniş ölçüde işçi istihdamını artırabilmek, en düşük maliyetle üretim yapabilmek, optimum kapasitelere ve organizasyonlara ulaşabilmek ve uluslararası piyasalara sahip olabilmek ancak büyük sanayi ile mümkündür⁽⁵⁹⁾.

c₁. İktisadi Faaliyet Kolları ve İstihdam

Erzurum büyük ölçekli imalat sanayiinde faaliyet gösteren işletme sayısı 5 adettir. Bunlardan 3'ü gıda sanayiinde, 1'i kimya ve plastik sanayiinde, diğeri ise metal eşya sanayiinde yer almaktadır. Bu işletmelerde toplam 207 kişi istihdam edilmektedir. Büyük imalat sanayiinde ortalama işyeri büyüklüğü ise 41.4 kişidir(Tablo:27).

(59) Hiç, a.g.e., s. 40

Tablo : 27

Büyük Ölçekli İşletmelerde İşyeri Sayısı ve İstihdam

Sektörler	İşyeri sayısı	Çalışanlar ortalaması	Ortalama işyeri büyüklüğü
31	3 **	-	-
35	1 *	-	-
38	1 *	-	-
Toplam	5	207	41.4

Kaynak : DİE,

(**) Özel sektör üç ve daha fazla işyerine ilişkin bilgiler, daha önce gizlenmiş olan özel sektör bir ve iki işyerine ilişkin bilgilerin aritmetik işlem sonucu elde edilmesini önlemek amacıyla gizlenmiştir(DİE).

(*) 53 Sayılı Kanun Gereği verilmemiştir.

Büyük imalat sanayiinde çalışanlar, özel sektör imalat sanayiindeki istihdamın % 6'sını oluşturmaktadırlar.

c₂. Faktör Verimliliği

İlde büyük ölçekli işletmelerde işyeri başına ortalama 90 839 000 TL katma değer oluşturulurken, kişi başına ortalama 2 195 000 TL katma değer oluşturulmaktadır. Bu imalat sanayiinde elde edilen katma değer, özel imalat sanayiinde elde edilen katma değerinin % 11.1'ni oluşturmaktadır(Tablo : 28).

Tablo : 28

Büyük Ölçekli İşletmelerde Girdi-Çıktı ve Katma Değer

Sektörler	İşyeri sayısı	Çalışanlar ortalaması	Girdi (bin TL)	Çıktı (bin TL)	Katma değer bin TL	İşyerine katma değer	Kişi başına katma değer
-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-
Toplam	5	207	2 787 646	3 241 839	454 193	90 839	2 195

Kaynak : DİE

c₃. Faktör Yoğunluğu

Erzurum'da büyük ölçekli imalat sanayiinde işyeri başına çalışanlar ortalaması

41.4 kişi iken, işyeri başına ortalama çevirici güç kapasitesi 214.4 BG'dir. Kişi başına ortalama çevirici güç kapasitesi ise 5.17 BG'dir.

Kısım IV

I. Küçük- Orta-Büyük Ölçekli İşletmelerin Karşılaştırılması

Bu bölümde Erzurum'da faaliyet gösteren küçük, orta ve büyük ölçekli işletmelerin, katma değer ve işyeri ilişkilerini, girdi-çıktı oranlarını, işgücü ve çevirici güçleri ile ölçek- faktör verimliliklerini karşılaştırmalı bir şekilde ele alıp incelemeye çalışacağız.

A. Katma Değer ve İşyeri İlişkisi

İmalat sanayiinde oluşturulan toplam katma değer % 70.8'i küçük imalat sanayiinde, % 18.1'i orta ölçekli imalat sanayiinde, % 11.1'ise büyük ölçekli imalat sanayiinde oluşturulmaktadır. İşyeri baz alındığında en fazla katma değer büyük ölçekli (özel sektör) imalat sanayiince sağlandığı ortaya çıkmaktadır (Tablo : 29).

Tablo : 29

Küçük-Orta-Büyük İşletmelerde Katma Değer ve İşyeri İlişkisi (1985 yılına göre)

İşyeri Büyüklüğü	İşyeri sayısı	Katma değer bin TL	(%)	İşyerine başına katma değer
1-9	1 230	2 933 585	70.8	2 385
10 - 24	30	751 483	18.1	25 049
25 - +	5	454 193	11.1	90 839
Toplam	1 265	4 139 261	100.0	3 272 143

B. Girdi-Çıktı Oranlarının Karşılaştırılması

Girdi-çıktı oranlarını karşılaştırdığımızda küçük sanayinin toplam girdi içindeki payı % 47.7, çıktı içindeki payı % 52.9 ve katma değer içindeki payı % 70.8 'dir.

Orta ölçekli imalat sanayiinin toplam girdi içindeki payı % 32.5, çıktı içindeki payı % 29.3, katma değer içindeki payı ise % 18.15'dir. Büyük ölçekli imalat sanayiinin ise toplam girdi içindeki payı % 19.6, çıktı içindeki payı % 17.7 ve katma değer içindeki payı % 11.1'dir (Tablo : 30).

Tablo : 30

Küçük-Orta-Büyük İşletmelerde Girdi-Çıktı ve Katma Değer (1985 Yılına Göre)

İşyeri Büyüklüğü	Çalışanlar ortalaması	Girdi (bin TL)	Çıktı (bin TL)	Katma değer bin TL	Kişi başına katma değer
1-9	2561	6 764 703	9 698 288	2 933 585	1 145
10 - 24	377	4 612 286	5 363 769	751 483	1 933
25 - +	207	2 787 646	3 241 839	454 193	2 195
Toplam	3 145	14 164 635	18 303 896	4 139 261	1 322

Kaynak : DİE,

Küçük ölçekli imalat sanayii toplam katma değer içinde en fazla payı oluşturmalarına rağmen, kişi başına düşen katma değer (1 145 000 TL) sıralamasında en az paya sahiptir. Bu işgücü verimliliğinin küçük ölçekli imalat sanayiinde düşük olmasından kaynaklanmaktadır. Zira, küçük ölçekli imalat sanayiinde ortalama işgücü verimliliği 1 145 000 TL iken, orta ölçekli imalat sanayiinde ortalama işgücü verimliliği 1 933 000 TL ve büyük imalat sanayiinde ise ortalama işgücü verimliliği 2 195 000 TL'dir(Tablo:30)

Orta ölçekli imalat sanayiinde kullanılan girdi % 32.5 lik bir payı oluşturmalarına rağmen, çıktı içerisinde daha az bir paya sahiptir (% 29.3). Bununla beraber orta ölçekli imalat sanayiinde ortalama işgücü verimliliği küçük imalat sanayiine göre daha yüksektir.

Orta ölçekli imalat sanayiinde oluşturulan katma değer oranının düşük olmasında, bu işletmelerin eksik kapasiteyle çalışmaları bir neden olarak gösterilebilir⁽⁶⁰⁾.

C. İşyeri Başına Emek ve Sermaye Faktörlerinin Karşılaştırılması

Erzurum özel sektör imalat sanayiinde işyeri başına çalışanlar ortalaması 2.08 kişi ve işyeri başına düşen ortalama sermaye 14.28 BG'dir. Orta ölçekli imalat sanayiinde çalışanlar ortalaması 12.50 kişi, işyeri başına ortalama sermaye ise 107.5 BG'dir.

Küçük imalat sanayiinden orta ölçekli imalat sanayiine geçişte, işyeri başına çalışan sayısı 5.8 kat artarken, sermaye faktörü ona yakın bir oranda 7.4 kat artmıştır. Bu durum bize küçük ölçekli işletmelerden orta ölçekli işletmelere doğru nisbi faktör yapısının dolayısıyla faktör yoğunluğunun büyük ölçüde değişmediğini göstermektedir.

Tablo : 31

Küçük - Orta - Büyük Ölçekli İşletmelerde Emek ve Sermaye Faktörü

İşyeri Başına Ortalam			Kişi başına çevirici güç(2/1)
İşyeri Büyüklüğü	Çalışan sayısı(1)	Çevirici Güç Kapasitesi(1)*	
1-9	2.08	14.28	6.86
10 - 24	12.5	107.5	8.56
25 - +	41.4	214.4	5.17

Kaynak : DİE,

(*) Çevirici güç kapasitesi, sermaye faktörü olarak kullanılmaktadır.

Büyük ölçekli işletmelerle karşılaştırma yaptığımızda ise, orta ölçekli imalat sanayiinden büyük ölçekli imalat sanayiine geçişte, işyeri başına çalışan sayısı ortalama 3.4 kat artarken, sermaye faktörü ona hayli yakın bir oranda 2.0 kat artmaktadır. Bu durum göstermektedir ki, Erzurum imalat sanayii işletmelerinde sermaye ve emek faktörlerinin yoğunlukları küçük ölçekten büyük ölçeğe doğru geçildikçe artmaktadır.

D. Ölçek - Faktör Verimliliklerinin Karşılaştırılması

İmalat sanayiinde, işyerlerinin % 97'si küçük ölçekli sanayide çalışan işyerlerinden oluşmaktadır. İmalat sanayii toplam katma değerinin % 70.8'ni oluşturan bu işletmeler imalat sanayiindeki toplam istihdamın da % 81.7'sini oluşturmaktadırlar.

Buna karşılık orta ölçekli işletmeler toplam işyerlerinin % 2.6'sını, istihdamın ise % 11.6'sını oluşturmaktadır. Bu işletmelerin katma değer içindeki payı % 18.15 'dir. Bu grupta kişi başına oluşturulan katma değer (1-9) kişi çalışan gruba oranla 1.88 kat daha fazladır. Sermaye başına oluşturulan katma değer ise 1.40 kat daha fazladır.

25 ve daha fazla kişi çalışan işyerleri ise toplam işyerlerinin binde üçünü, istihdamın % 6.6'sını oluşturmaktadır. Bu grubun katma değer içindeki payı % 11.1 'dir. Kişi başına oluşturulan katma değer, (1-9) kişi çalışan gruba oranla 1.92 kat, (10-24) kişi çalışan gruba oranla 1 .06 kat daha fazladır. Bu grupta sermaye başına oluşturulan katma değer (1-9) gruba oranla 2.60 kat, (10-24) gruba oranla 1.85 kat daha fazladır.

Sonuç olarak, (10-24) kişi çalışan işletmelerin, (1-9) kişi çalışan işletmelere oranla kaynakları daha verimli kullanmasına rağmen, 25 ve daha fazla kişi çalışan işletmelere oranla kaynakları daha az verimli kullandığı görülmektedir(Tablo : 32).

Tablo : 32

Küçük-Orta-Büyük Ölçekli İşletmelerde Ölçek Faktör Verimliliği

İşyeri Büyüklüğü	İşyeri sayısı (%)	Çalışanlar Ort.(%)	Kurulu Güç Kap.(%)	K. Değer İç.Payı (%)	Kişi başına K.Değer(%)	Sermaye başına K.Değer(%)
1-9	97	81.7	80.3	70.8	21.2	20
10 - 24	2.6	11.6	14.7	18.1	38.3	28
25 - +	0.3	6.6	4.9	11.1	40.5	52
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Kaynak : DİE,

İşletme ölçeği büyüdükçe faktör verimliliği giderek artmaktadır. Küçük sanayiden orta ölçekli sanayi grubuna geçerken işgücü verimliliği sermaye verimliliğine oranla daha çok artmaktadır. Orta ölçekli imalat sanayiinden büyük ölçekli imalat sanayiine geçerken sermayenin verimliliği işgücünün verimliliğinden daha fazla artmıştır.

II. Erzurum İmalat Sanayii İle Türkiye İmalat Sanayiinin Karşılaştırılması

Çalışmamızın bu bölümünde ise, ölçek büyüklüklerini dikkate alarak Erzurum imalat sanayii ile Türkiye imalat sanayiindeki sermaye ve faktör verimliliklerini karşılaştırmalı olarak ele alıp incelemeye çalıştık.

A. İşyeri Büyüklükleri ve Sermaye Faktörü

1. Küçük Ölçekli İşletmelerde

Erzurum küçük imalat sanayii (EKİS) işyerlerinde ortalama 2.08 kişi çalışırken, bu işyerlerinde ortalama sermaye faktörü 14.28 BG'dir. Türkiye küçük imalat sanayiinde (TKİS) işyerlerindeki çalışanların ortalaması 2.87 kişi olup, işyeri başına ortalama sermaye faktörü de 15.12 BG'dir. Ortalama işyeri büyüklüğü açısından TKİS'deki işletmeler, EKİS' deki işletmelerden daha büyüktür. Sermaye faktörü açısından ise yine TKİS'de işyeri başına ortalama sermaye yoğunluğu, EKİS'den daha fazladır. Buna karşılık kişi başına düşen ortalama sermaye, EKİS'de daha fazladır (Tablo : 33).

Tablo : 33

Erzurum İmalat sanayii ile Türkiye İmalat sanayiinin Karşılaştırılması

İşyeri Başına Ortalam				Kişi başına çevirici güç(2/1)
	İşyeri Büyüklüğü	Çalışan sayısı(1)	Çevirici Güç Kapasitesi(1)*	
Erzurum	1-9	2.08	14.28	6.86
	10 - 24	12.50	107.5	8.56
	25 - +	41.4	214.4	5.17
Türkiye	1-9	2.87	15.12	5.25
	10 - 24	15.67	90.55	5.77
	25 - +	127.32	1127.50	8.85

Kaynak: DİE,1985 Genel sanayii ve İşyerleri Sayımı Sonuçlarından Derlenmiştir.

2. Orta Ölçekli İşletmelerde

Türkiye orta ölçekli imalat sanayiinde (TOİS) ortalama işyeri büyüklüğü 15.67 kişi iken, Erzurum orta ölçekli imalat sanayiinde (EOİS) ortalama işyeri büyüklüğü 12.50 kişidir. Sermaye faktörü bakımından ise TOİS'de işyeri başına ortalama 90.55 BG düşerken, EOİS'de 107.5 BG düşmektedir. Yani ,EOİS'de sermaye yoğunluğu TOİS'e göre daha fazladır. Yine kişi başına düşen ortalama sermaye EOİS'de daha fazladır.

3. Büyük Ölçekli İşletmelerde

Erzurum büyük ölçekli imalat sanayiinde (EBİS) ortalama işyeri büyüklüğü 41.4 kişi iken, Türkiye büyük ölçekli imalat sanayiinde (TBİS) ortalama işyeri büyüklüğü 127.3 kişidir. TBİS'de işyeri başına düşen ortalama sermaye 1128 BG iken, EBİS'de ortalama 214.4 BG'dir. Kişi başına düşen ortalama sermaye faktörü ise TBİS'de 8.85 BG, EBİS'de 5.17 BG'dir.

Sonuç olarak, EKİS'de işyeri başına ortalama çalışan sayısı ve sermaye, TKİS'ne göre daha düşüktür. EOİS'de işyeri başına ortalama çalışan sayısı daha düşük iken, işyeri başına ortalama sermaye TOİS'den daha yüksektir. EBİS'de işyeri başına ortalama çalışan sayısı ve sermaye TBİS'den daha düşüktür.

B. Ölçek - Faktör Verimliliklerinin Karşılaştırılması

1. Küçük Ölçekli İşletmelerde

TKİS'de yer alan işletmeler, toplam çalışanların % 43'ünü, sermayenin de %

33'ünü istihdam ederek, toplam katma değer % 19.3'ünü oluşturmaktadırlar. EKİS'de çalışanların % 81.7'si, sermayenin de % 80.3'ü istihdam edilerek, toplam katma değer % 70.8'i oluşturulmaktadır. EKİS'de kişi başına ortalama sermaye faktörü 6.86 BG iken, TKİS'de 5.25 BG'dir. Yine EKİS'de kişi başına düşen ortalama katma değer 1 145 000 TL iken TKİS'de 1 600 000 TL'dir. Sermaye başına düşen katma değer TKİS'de 304 000 TL iken, EKİS'de 166 000 TL'dir. Böylece EKİS'de faktör verimliliklerinin TKİS'ye göre daha düşük olduğu ortaya çıkmaktadır(Tablo:34).

2. Orta Ölçekli İşletmelerde

EOİS'de toplam çalışanların % 11.6'sı sermayenin de % 14.7 'si istihdam edilerek toplam katma değer % 11.1'i oluşturulmaktadır. Kişi başına düşen ortalama katma değer 1 933 000 TL iken sermaye başına düşen katma değer 233 000 TL'dir.

TOİS'de toplam çalışanların % 7.4'ü, sermayenin % 0.6'sı istihdam edilerek toplam katma değer % 4.6'sı oluşturulmaktadır. Kişi başına düşen katma değer 2 236 000 TL, sermaye başına düşen katma değer 387.000 TL'dir. Böylece, EOİS'ide de faktör verimliliğinin TOİS'ye göre daha düşük olduğu ortaya çıkmaktadır (Tablo:34).

3. Büyük Ölçekli İşletmelerde

25 ve daha fazla kişi çalışan BÖİS'ler mukayese ettiğimizde ise şu sonuca ulaşmaktayız.

TBİS'de çalışanların % 48'i sermayenin ise % 60'ı istihdam edilmektedir. Bu grubun katma değer içindeki payı ise % 75.9 dir. Kişi başına düşen ortalama sermaye 8.85 B.G'dür. Kişi başına sağlanan katma değer ise 7 633 000 TL iken, sermaye başına sağlanan katma değer 896 000TL'dir.

EBİS'de ise çalışanların %6.6'sı sermayenin 4.9'u istihdam edilmektedir. Katma değer % 11.1'i üretilmektedir. Bu grupta kişi başına düşen ortalama sermaye ise 5.17 BG'dir. Kişi başına sağlanan katma değer 2 192 000TL, sermaye başına sağlanan katma değer 424 000 TL'dir.

Türkiye büyük imalat sanayiinde çalışanların elde ettikleri katma değer, EBİS'ye göre 3.48 kat, sermaye başına düşen katma değer ise 2.11 kat daha yüksektir. Yani TBİS'de emek ve sermaye faktörlerinin ortalama verimliliği daha yüksektir(Tablo : 34).

Tablo : 34

Erzurum ve Türkiye İmalat sanayiindeki İşletmelerin Ölçek-Faktör Verimliliklerinin Karşılaştırılması (1985 Yılı)

	İşyeri Büyüklüğü	İşyeri sayısı (%)	Çalışanlar Ort. (%)	Kurulu Güç Kap. (%)	K. Değer İş. Payı (%)	Kişi başına K. Değer (1000 TL)	Sermaye başına K. Değer (1000 TL)
Erzurum	1-9	97	81.7	80.3	70.8	1 145	166
	10 - 24	2.6	11.6	14.7	18.1	1 933	233
	25 - +	0.3	6.6	4.9	11.1	2 192	424
	Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0		
Türkiye	1-9	94.7	43.0	33.0	19.3	1 600	304
	10 - 24	2.9	7.4	0.6	4.6	2 236	387
	25 - +	2.3	48.0	60.0	75.9	7 633	896
	Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0	-	-

Kaynak: DİE, 1985 Genel sanayii ve İşyerleri sayımı Sonuçlarından Hazırlanmıştır.

III. 1980-1987 Döneminde Kişi Başına Düşen Katma Değerin Genel Dağılımı (Erzurum-Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye)

Bu kısımda Erzurum, Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye imalat sanayiinde işgücü verimliliğini 1978 fiyatlarını baz alarak incelemeye çalıştık. 1980-1987 döneminde işgücü verimliliğini iki ayrı dönem halinde inceledik. Çünkü, 1982 yılına kadar DİE'nin yayınladığı yıllık imalat imalat sanayii istatistikleri kamu sektöründe bütün işyerlerini kapsarken, özel sektörde ise 10 ve daha çok işçi çalıştıran işyerlerini kapsamaktadır. 1983 yılında ise ölçek değişikliğine gidilerek 25 ve daha fazla işçi çalıştıran işyerleri yıllık imalat sanayii istatistiklerine alınmıştır.

1980-1982 yıllarını kapsayan 1. dönemde Erzurum imalat sanayiinde (1975 fiyatlarıyla), ortalama işgücü verimliliği (katmadeğer/çalışanlar) özel sektörde 94 633 TL, kamu kesiminde 138 766 TL'dir. Aynı dönemde Doğu Anadolu Orta Bölgesin'de ise özel sektörde ortalama işgücü verimliliği 84 200 TL, kamu sektöründe ise 110 633 TL'dir Türkiye genelinde özel sektörde ortalama işgücü verimliliği 132 333 TL, kamu sektöründe ise 148 866 TL'dir (Tablo :35).

Tablo :35

Kişi Başına Katma Değerin Erzurum, Doğu Anadolu Orta Bölgesi* ve Türkiye Geneline dağılımı, 1975 Fiyatlarıyla (1 000 TL)

	1980		1981		1982		1983		1984		1985		1986		1987	
	K.	Ö	K.	Ö	K.	Ö	K.	Ö	K.	Ö	K.	Ö	K.	Ö	K.	Ö
Erzurum	155.2	37.19	73.2	84.8	187.9	162	90.1	50.4	157.2	-	129.4	131.7	207.3	287.9	144.7	210.8
D.A.O.B.	97.2	92.6	84.9	70.6	150.1	89.4	71.7	97.9	82.5	49.5	68.3	117.0	126.5	194.0	120.2	110.3
Türkiye	112.1	124.3	141.9	132.4	192.6	1403	225.0	156.8	188.4	152.4	220.2	163.7	325.1	211.2	265.7	232.1

Kaynak: İmalat Sanayiinde İller ve Bölgeler Düzeyinde Verimlilik ve Karşılaştırma

(*) Doğu Anadolu Orta Bölgesi: Ağrı, Bitlis, Erzincan, Erzurum, Kars, Muş, Van, (Çevikçe, E."Özel Sektör İmalat Sanayii Yatırımlarının Bölgesel ve Sektörel Dağılımı 1963-1967, DPT, No:853, Ankara, 1970

Bu dönemde Erzurum imalat sanayiinde ortalama işgücü verimliliği DAOB'ne göre kamu sektöründe 1.12 kat, özel sektörde 1.25 kat daha yüksek iken, Türkiye imalat sanayiinde ortalama işgücü verimliliği sırasıyla 1.39 kat ve 1.07 kat daha yüksektir.

İl. dönem (1983-1987) itibariyle ise, Erzurum imalat sanayiinde ortalama işgücü verimliliği, özel sektörde 170 500 TL, kamu sektöründe ise 145 700 TL olmuştur. DAOB'de ise ortalama işgücü verimliliği, özel sektörde 113 700 TL, kamu sektöründe 93 800 TL olmuştur. Bu dönemde Türkiye genelinde, özel sektörde ortalama işgücü verimliliği 183 300 TL, kamu sektöründe ise 244 900 TL olmuştur.

İkinci dönemde, Erzurum imalat sanayiinde ortalama işgücü verimliliği DAOB'ne göre özel sektörde 1.49 kat, kamu sektöründe ise 1.55 kat daha yüksek olmuştur. Türkiye imalat sanayiinde ortalama işgücü verimliliği ise sırasıyla 1.07 ve 1.68 kat daha yüksek olmuştur.

Sonuç olarak, ikinci dönemde Erzurum imalat sanayiinde ortalama işgücü verimliliği birinci döneme göre, özel sektörde % 33, kamu sektöründe ise % 24 dolayında yükselmiştir.

DAOB'ye göre hem özel sektörde hem de kamu sektöründe işgücü verimliliği yükselirken, Türkiye geneline göre özel sektörde işgücü verimliliği % 32 artmış, kamu sektöründe ise % 57 oranında azalmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

ERZURUM SANAYİNDE İSTİHDAMIN YAPISI, YATIRIMLAR VE TEŞVİK UYGULAMALARI

Kısım I

I. Sanayide İstihdamın Yapısı

1985 yılı genel nüfus sayımı sonuçlarına göre Erzurum'da çalışma çağındaki nüfus(*) 554 998 kişidir. Nüfus sayımının yapıldığı son haftada bir işte çalışanların sayısı ise 362 534 'tür. 1980 yılı genel nüfus sayımında ise Erzurum'da çalışma çağındaki nüfus 513 284 iken, son haftada bir işte çalışanların sayısı 352 224 'tür. İki sayım döneminde çalışma çağındaki kişilerin sayısı % 8 .12 artarken, istihdam edilenlerin sayısında ise % 3 artış olmuştur. Erzurum'da çalışan nüfusun sektörel dağılımı Tablo: 36'da verilmiştir.

Tablo : 36

Çalışan Nüfusun Sektörel Dağılımı

Sektörler	Nüfus	Çalışan Nüfus Oranı (%)	
		Erzurum	Türkiye
Tarım Sektörü	262 323	72.4	59.0
Sanayii Sektörü	12560	-	-
Madencilik	2147	0.6	0.6
İmalat Sanayii	9 809	2.7	10.6
Enerji	604	0.2	0.1
Hizmetler Sektörü	86741	-	-
İnşaat ve Bayındırlık	8 763	2.4	3.7
Ticaret, Lokanta, Otel	13 922	3.8	6.7
Ulaştırma, Haberleşme, Depolama	6 978	1.9	3.0
Mali Kurumlar	2243	0.6	1.9
Toplum Hizmetleri	54 835	15.1	13.9
Bilinmeyen	910	0.3	0.5

Kaynak : DİE, 1985 Genel Nüfus Sayımı Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, Erzurum, s. 66, tb. 19,

Tablo 36'de görüldüğü gibi 1985'de nüfusun % 72.4 'ü tarım sektöründe çalışmaktadır. Türkiye ortalaması bu sektörde % 59'dur. İlin ekonomik yapısında tarım

(*) Çalışma çağı nüfus: DİE tarafından 12 ve daha yukarı yaştaki nüfus olarak ifade edilmektedir.

sektörünün ağırlıklı olduğu ortaya çıkmaktadır. Çalışanların % 15'i hizmetler sektöründe, % 3.45'i sanayi sektöründedir. 1980 genel nüfus sayımına göre, istihdam edilenlerin % 73'ü tarım, % 3.9'u sanayi ve % 22.6'sı da hizmetler sektöründe çalışmaktadır. 1985 yılı itibariyle sanayi sektöründe çalışanların oluşturduğu % 3.45'lik oranı diğer sanayileşmiş merkezlerle karşılaştırdığımızda çok düşük olduğu görülecektir. Zira, İzmir'de % 20, Kocaeli'nde % 24 ve Konya gibi tarım ağırlıklı bir ilde bu rakam % 9 civarındadır⁽¹⁾.

Sanayi sektöründe çalışanların % 75.4 'ü ücretli konumunda iken, % 22 'si işveren ve % 22'si de kendi nam ve hesabına çalışanlar ile yardımcı aile fertlerinden oluşmaktadır.

A. Madencilik Sektörü

Erzurum sanayi sektöründe çalışanların % 17 'sini madencilik sektöründe çalışanlar oluşturmaktadırlar. Bu sektörde 2130 kişi kamu kesiminde bir ücret karşılığı çalışırken, 7 kişi işveren ve 10 kişi de diğer statülerde çalışmaktadır(Tablo: 37).

Tablo : 37
Madencilik Sektöründe İstihdam

Sektörler	İşdeki Durumuna Göre(**)			
	Ücretli	İşveren	Diğer(*)	Toplam
MADENCİLİK	2 130	7	10	2 147
Kömür Üretimi	2 030	4	8	2 042
Ham Petrol ve Tabii Gaz	-	-	-	-
Metalik Cevher Üretimi ve Zenginleştirme	18	-	-	18
Metalik Olmayan Maden üretimi	82	3	2	87

Kaynak : DİE, 1985 Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri

(*) Kendi nam ve hesabına çalışanlar ve bilinmeyen

(**) Nüfus sayımının yapıldığı son haftadaki çalışanların sayısı (mevsimlik + sürekli çalışanlar)

1980 sayımına göre ise madencilik sektöründe 2836 kişi çalışmaktadır.

B. Enerji Sektörü

Enerji sektöründe istihdam edilenler, sanayi sektöründeki istihdamın % 4.8 'ni oluşturmaktadırlar. Enerji sektöründe çalışanların tamamı ücretli konumundadır. 1980 sayımına göre bu sektörde 524 kişi çalışmaktadır(Tablo: 38).

(1) Doğan,a.g.e., s. 67.

Tablo : 38
Enerji Sektöründe İstihdam

Sektörler	İşdeki Durumuna Göre(**)			
	Ücretli	İşveren	Diğer(*)	Toplam
ENERJİ	604	-	-	604
Elektrik, Gaz, Buhar	540	-	-	540
Suyun Temizlenmesi ve Dağıtım Şebekesi	64	-	-	64

Kaynak : DİE

C. İmalat sanayii

1985 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımında, küçük imalat sanayiinde 2561 , orta ölçekli imalat sanayiinde 377 kişi ve büyük imalat sanayiinde 2274 kişi istihdam edilmektedir. Büyük imalat sanayiindeki çalışanların 207'si özel sektörde ve 2067'si de kamu sektöründe istihdam edilmektedir. Ancak 1985 genel nüfus sayımı sonuçlarına göre imalat sanayiinde istihdam edilenlerin sayısı 9809(*) kişidir. İmalat sanayiinde çalışanlar toplam işgücünün % 2.75'ni oluşturmaktadır(Tablo : 39).

Tablo : 39
İmalat Sanayiinde İstihdam

Sektörler	İşdeki Durumuna Göre(**)			
	Ücretli	İşveren	Diğer(*)	Toplam
İMALAT SANAYİİ	6 750	277	2 772	9 809
I. Tüketim Malları Sanayii	3 910	142	1 015	5 067
a. Gıda sanayii	3 305	111	308	3 724
b. Dokuma, deri, giyim sanayii	605	31	707	1 343
II. Ara Malları Sanayii	1 541	84	980	2 605
a. Orman ürünleri ve mobilya san	669	47	818	1 534
b. Kağıt, basım ürün san.	213	12	23	248
c. Kimya, petrol, kömür, kauçuk ve plastik sanayii	157	12	61	230
d. Taş ve toprağa dayalı sanayi	451	11	70	532
e. Metal ara sanayii	51	2	8	61
III. Yatırım Malları Sanayii	1 309	51	777	2 137
a. Metal eşya ve ilmi, mesleki aletler sanayii	1 040	44	671	1 755
b. Diğer imalat sanayii	269	7	106	382

Kaynak : DİE, 1985 Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri

1980 yılı genel nüfus sayımına göre imalat sanayiinde 10 361 kişi çalışmaktadır. Yani toplam işgücünün % 2.90'nını oluşturmaktadır. 1985 yılı genel nüfus sayımıyla karşılaştırdığımızda , 1980 yılına göre imalat sanayiinde çalışanların sayısında % 5.3 azalma olduğu görülmektedir.

Tablo 39'da görüldüğü gibi (1985 yılı itibariyle)imalat sanayiinde çalışanların % 52'si tüketim malları sanayiinde, % 27' si ara malları sanayiinde ve % 21'de yatırım malları üreten sanayilerde çalışmaktadırlar.

Kısım II

I.Yatırımlar ve Teşvik Uygulamaları

A. Genel olarak Teşvik Tedbirleri

Gelişmiş bir bölgede gelişmekte olan yöreler bulunduğu gibi, gelişmekte olan bir bölgede de gelişmiş yöreler bulunabilmektedir. Bu durum pek çok ülkede, hatta hemen her ülkede karşılaşılabilen bir olgudur.

Gelişmekte olan ülkelerde bu olgudan kurtulmak ve gelişmeyi sağlamak üzere teşvik tedbirleri kalkınmanın bir aracı olarak uygulanmaya başlanmıştır.

Çeşitli ülkelerde sanayileşmeyle ilgili çok yaygın olarak uygulanan teşvik tedbirlerini kısaca şöyle sıralayabiliriz⁽²⁾:

- a) Yatırım indirimi,
- b) Hızlandırılmış amortisman,
- c) Vergi istisnası.

Bunlara ilaveten ülkeler bazında farklı türde teşvik tedbirlerinin de uygulandığı görülmektedir. Bu farklılıkları ülke örnekleriyle kısaca şöyle sıralayabiliriz:

*Finlandiya'da yatırıma ilişkin teşvikler devlet ve yerel yönetimler ve de mali kuruluşlar tarafından işletmelere, hibe, kredi ve hizmet şeklinde verilmektedir.

*Kore'de gelişmiş yörelerden, gelişmekte olan yörelere taşınan işletmelerin kazançları kurumlar vergisinden muaf tutulmaktadır.

*Danimarka'da işsizlik oranı yüksek olan ve "bölgesel kalkınma yöreleri" olarak belirlenen bölgelere, yeni, tevsii, modernizasyon şeklinde yapılan yatırımların yatırım

(*) Nüfus sayımının yapıldığı son haftada çalışanların sayısıdır. Buna mevsimlik ve sürekli olarak çalışanlar dahil edilmiştir.

(2) Ziyaettin Bildirici, Çeşitli Ülkelerde ve Ülkemizde Yatırımları Özendirici Vergi Teşvikleri, Anadolu Üniv. Yayınları No: 329, Eskişehir: 1989, s.49.

maliyetlerinin % 25-35 arası tutarı yatırımı yapan firmalara hibe olarak verilmektedir⁽³⁾.

*Kanada'da Bölgesel Sınai ve Geliştirme Bakanlığı, kırsal kesimde faaliyet gösteren ve yeni kurulacak olan küçük işletmelere sınai ve hizmet sektörleri için şu teşvikleri vermektedir⁽⁴⁾.

a) Yeni bir yatırımın, yatırım maliyetinin % 75 'ine kadarı temin edilir,

b) Tevsii ve modernizasyon yatırımlarının % 75'ine kadarı temin edilir,

*Portekiz'de ise yatırım teşvikleri iki katagoriye ayrılmaktadır. Birincisi, bölgesel teşvikler (SIBR) dir. İkincisi, özel sanayi programları(SINPEDIP) teşvikleridir.

Bölgesel teşvikler, bölgeler itibariyle gelişmişlik standardını birbirine yaklaştırmak amacıyla imalat sanayiine ve madencilik sektörüne verilmektedir. Bu teşvikler:

a) Endüstri yerleri veya organize sanayi bölgelerinde yer tahsisi, sanayi arsaları ve altyapı maliyetlerinin % 15'i nisbetinde parasal teşvikler,

b) Oluşturulan her istihdam alanı için 300 000 Escudo prim desteği yapılmaktadır.

Özel sanayi programları teşvikleri, sanayinin getirdiği teknoloji ve verimliliğe göre % 20- 70 oranında teşvik verilmektedir. Her bir projeye verilen teşvik 250 milyon Escudoyu geçemez.

Ülkemizde de ilk defa 1913 yılında çıkartılan "Teşvik-i Sanayi Kanunu Muvakkatı" ile sanayileşmeye yönelik teşvik tedbirleri uygulanmaya konulmuştur. Ancak Türkiye'de sanayiye teşvik ve yönlendirme tedbirleri gerçek anlamıyla planlı dönemde uygulanmaya başlanmıştır⁽⁵⁾.

Ülkemizde uygulanan teşvik tedbirleri her yıl sektörel bazda yeniden düzenlenmektedir. DPT'ce yürütülen teşvik mevzuatına göre uygulanabilecek teşvik belgesine bağlı yatırımlar, uygun görüldüğü takdirde; gümrük muafiyeti, yatırım indirimi, kaynak kullanımını destekleme kredisi, vergi-resim-harç istisnası, teşvik primi gibi teşviklerle desteklenmektedir.

(3) Mustafa Mazlum, İlhan Yücel, Muammer Tekeoğlu, Özel Kesim Yatırım İmkânları ve Yatırım Kararlarında Teşviklerin Etkinliği, TOBB, Yayın No: 162, Ankara: 1990, s. 24.

(4) Mazlum ve diğerleri, a.g.e., s. 25.

(5) Rıza Aşıkoğlu, Türkiye'de Yatırım Teşvik Tedbirleri, Anadolu Üniv. Yayını :278, Eskişehir: 1988, s.10.

Ülkemizde teşvik tedbirleri aracılığı ile bölgeler arasındaki farklılıkları gidermeye yönelik tedbirler düşünülmüş ve bunların uygulaması yapılırken de, bölgeler I.Derecede Kalkınmada Öncelikli Yörelere ve II. Derecede Kalkınmada Öncelikli Yörelere (KÖY)ve Normal Yörelere, olarak sınıflandırılmıştır. Teşvik tedbirlerinin uygulanması da normal yörelere ve KÖY'lere göre değişik oranlarda uygulanmaktadır. I. ve II.Derecede KÖY'lerde yapılan(altyapı hariç) yatırımlar ile yöre farkı gözetilmeksizin geliştirilmesi öngörülen sektörlerle(*) yapılan yatırımlar için ithalatlar, gümrük fonlarından muaf tutulmaktadır. Yatırım indirimi gelir ve kurumlar vergisi istisnası olup, II. Derecede KÖY'de yatırımın % 60'ı, I.Derecede KÖY'de yatırımın % 100'ü , normal yörelere % 40 ve gelişmiş yörelere ise % 30 'u bu istisnadan faydalanmaktadır.

Kaynak kullanımını destekleme fonu kredisi, I.Derecede KÖY'de harcanan öz kaynağın % 40'ı, II. Derecede KÖY'de öz kaynağın % 30'u kredi olarak geri ödenmektedir. Bu kredi % 10 faizli ve ilk iki yıl geri ödemesiz, sonraki yıllar için 4 eşit taksitte ve beş yılda geri ödemelidir. Organize sanayi bölgelerinde ise kredi oranları yörelere itibariyle 10'ar puan fazladır(6).

KÖY'lerin ekonomik ve sosyal yönden kalkındırılması için yukarıdaki uygulamaların devam edeceği VI. BYKP'nında belirtilerek gerekli tedbirler şöyle sıralanmaktadır(7).

a) KÖY'lerin sosyal ve ekonomik yönden kalkındırılması ve böylece bu bölgeler ile diğer gelişmiş bölgeler arasındaki gelişmişlik farkının zaman içinde azaltılması amacıyla, kamu kaynaklarının dağılımında bu yörelere lehine yapılan uygulamalar devam edecektir.

b) KÖY'lerde madencilik ve imalat sanayiilerinin kurulmasında kamunun öncülük yapması devam edecek ve ayrıca fiziki ve sosyal altyapıdaki noksanlıkların giderilmesine yönelik kamu yatırımları sürdürülecektir.

c) Kamu kaynaklarının tahsisi ve yatırımları teşvik sisteminin düzenlenmesinde yerleşme merkezlerinin kademeli yapısı dikkate alınacak ve bölge merkezleri ekonomik ve sosyal yatırımlarla desteklenerek cazibe merkezleri haline getirilecektir. Bölge planlaması çalışmalarına 1991 yılında başlanacak ve DPT bünyesinde bu hizmetlerin koordinasyonu sağlanacaktır.

(*) Bu sektörler 1990 yılında; madencilik, bilim- ölçü kontrol cihazları, maden eşya yatırımları, elektrikli ve elektriksiz makina yatırımları, ayakkabı imalatı, deri hazırlama ve işleme, konfeksiyon yatırımları, kimya sanayii, sağlık ve eğitim yatırımları, hayvancılık ve su ürünleri, turizm sahasında büyük ölçekli entegre yatırımlar idi.

(6) 16 Şubat 1991 Resmi Gazete

(7) DPT, Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı, Ankara, s. 319.

d) KÖY'lere götürülecek üretken yatırımlarla bu yatırımları destekleyecek altyapı yatırımlarının birlikte planlanması sağlanacak, bu faaliyetler için bütçeden yeterli ödenek ayrılması yanında, bütçe dışı kaynaklardan da yararlanma yoluna gidilecektir.

e) Özel kesimin bu yörelerde yatırım yapmasını ve mevcut tesislerin verimli bir şekilde işletilmesini sağlamak üzere uygulanmakta olan teşviklere devam edilecektir.

f) KÖY'lerdeki yatırımlarda kullanılmak üzere , KÖY'ler fonu kurulacaktır.

B. Erzurum'daki Yatırımlar ve Teşvik Uygulamaları

Araştırmamızın bu bölümünde 1980 sonrası dönemi kapsayan , Erzurum'da öngörülen ve gerçekleştirilen teşvik belgeli yatırımları incelemeye tabi tutuk. İde gerçekleştirilen yatırımlar ve teşvik türlerinin sektörel ve parasal dağılımı ile teşvik belgeli yatırımların istihdama katkısını tesbit ettik.

1. Öngörülen Teşvik Belgelerinin Sektörel Dağılımı

1980-1989 yılları arasındaki on yıllık dönemde Erzurum'a sağlanan teşvik belgeli yatırımların sayısı 160'dır(*). Öngörülen toplam yatırım tutarı ise 200 349 milyon TL 'dir. Öngörülen yatırımları sektörler itibariyle incelediğimizde, toplam yatırımlar içerisinde tarım sektörünün payının % 30, sanayi sektörünün payının % 43.3 ve hizmetler sektörünün payının ise % 26.6 olduğu görülmektedir(Tablo:40).

Tablo : 40

Teşvik Belgelerinin Sektörel Dağılımı

Sektör Yıllar	Tarım			İmalat Sanayii			Madencilik			Hizmetler			Toplam Milyon
	Belge Sayısı	Tutarı Milyon TL	İstih- dam	Belge Sayısı	Tutarı Milyon TL	İstih- dam	Belge Sayısı	Tutarı Milyon TL	İstih- dam	Belge Sayısı	Tutarı Milyon TL	İstih- dam	
1980	-	-	-	4	796	226	-	-	-	-	-	-	796
1981	5	1 688	471	2	590	150	-	-	-	11	1 956	295	4 234
1982	2	123	35	-	-	-	-	-	-	3	728	60	851
1983	6	1 629	132	4	12 132	269	-	-	-	2	381	34	14 142
1984	1	292	30	2	835	52	1	600	126	4	812	81	2 539
1985	3	632	53	7	4 346	2 234	2	949	83	5	4 358	59	10 303
1986	-	-	-	12	32 999	742	2	1 172	70	9	7 664	107	41 835
1987	4	42 423	438	12	6 370	419	-	-	-	5	13 197	417	61 990
1988	4	2 445	56	15	16 206	540	1	820	70	4	2 668	61	22 139
1989	4	10 622	95	11	7 917	451	1	910	25	12	22 071	327	41 520
1990	15	18 223	152	7	47 069	442	1	1 900	22	3	14 124	76	82 316
Toplam	44	78 077	1 753	76	100 278	5 525	8	6 351	396	58	67 959	1517	282 665

Kaynak : DPT verilerinden hazırlanmıştır.

(*) 1990 yılına ait gerçekleşen yatırımlarla ilgili veriler olmadığından yalnızca öngörülen yatırımları verdik.

yatırımlarda dahil edildiğinde, sanayi sektörünün payı % 48.3'e yükselirken, tarım sektörünün payı % 27.6'ya, hizmetler sektörünün payı ise % 24'e gerilemektedir.

2. Gerçekleştirilen Yatırımların Sektörel Dağılımı

1980-1989 yılları arasında 160 adet yatırım teşvik belgesine bağlanmasına rağmen, ancak 26 adeti tamamlanarak üretime geçilebilmiştir⁽⁸⁾. Yani öngörülen yatırımların ancak % 16'sı gerçekleştirilebilmiştir. Gerçekleştirilebilen ve öngörülen yatırımları sektörler itibariyle karşılaştırdığımızda ise şu durum görülmektedir:

Öngörülen yatırımların tarım sektöründe gerçekleşme yüzdesi, % 10.3, sanayi sektöründe % 22, hizmetler sektöründe ise % 10.9'dur. Her üç sektörde de gerçekleştirilen yatırım oranlarının, öngörülen yatırımlara göre çok düşük olduğu görülmektedir (Tablo : 41).

Tablo : 41

Gerçekleştirilen Yatırımların Sektörel Dağılımı

Sektör Yıllar	Tarım	İmalat Sanayii	Hizmetler	Toplam
1980	-	1	-	1
1981	-	1	-	1
1982	-	-	1	1
1983	-	1	-	-
1984	1	-	-	1
1985	-	3	2	6
1986	-	-	1	1
1987	-	4	-	4
1988	1	3	1	5
1989	1	4	1	6
Toplam	3	17	6	26

Kaynak : Erzurum Sanayi ve Ticaret İl Müdürlüğü.

Tablo 41'de görüldüğü gibi, ilgili dönemde tamamlanarak üretime geçen yatırım sayısı 26'dır. Henüz devam eden yatırım sayısı ise 34 civarındadır. Bu yatırımların da tamamlanmasıyla, teşvik belgeli yatırımların gerçekleşme oranı % 37'ye yükselecektir.

Gerçekleşen yatırımların % 11'i tarım, % 65'i imalat sanayii, % 23'ü ise hizmetler sektöründedir. Sektörel sınıflandırmada DPT'nin sınıflandırması esas alınmıştır. Bu sınıflandırmaya göre, tarım sektörünün kapsamında; bitkisel ürünler ve su

(8) Sanayi ve Ticaret İl Müdürlüğü

ürünleri, imalat sanayii kapsamında; tüketim malı, ara malı ve yatırım malları sanayileri, hizmetler sektörü kapsamında; ulaştırma ve turizm yatırımları yer almaktadır. İnceleme döneminde madencilik sektöründe teşvik belgeli yatırımlardan üretime geçen yatırım bulunmamaktadır.

3. Gerçekleştirilen Teşvik Türlerinin Sektörel Dağılımı

Teşvik türlerinin tarım sektöründe dağılımı sırasıyla şöyledir : 1. yatırım indirimi, 2. kaynak kullanımını destekleme primi, 3. teşvik primi, 4. gümrük muafiyeti, 5. vergi, resim, harç istisnası. İmalat sanayiinde; 1. yatırım indirimi, 2. kaynak kullanımını destekleme primi, 3. teşvik primi, 4. gümrük muafiyeti, 5. vergi, resim harç istisnasıdır. Hizmetler sektöründe ise; 1. Yİ, 2. GM, 3. TP, 4. KKDP ve 5. VRHİ şeklindedir.

Tablo : 42

Teşvik Türlerinin Sektörel Dağılımı

Sektör Teşvik Türü	Tarım		İmalat Sanayii		Hizmetler		Toplam Sayı
	Sayı	Oran %	Sayı	Oran %	Sayı	Oran %	
TP	2	11	13	72	2	16	17
Yİ	3	12	17	68	5	20	25
GM	1	5.5	12	66	5	27.5	18
FFİ	-	-	2	100	-	-	2
KKDP	3	15	14	73	2	11	19
VRHİ	1	16	3	50	2	33	6

Kaynak : Erzurum Sanayi ve Ticaret İl Müdürlüğü.

TP: Teşvik primi, GM: Gümrük muafiyeti, Yİ: Yatırım indirimi, FFİ: Faiz farkı iadesi, KKDP: Kaynak kullanımını destekleme primi, VRHİ: Vergi -resim -harç istisnası

Teşvik türleri içerisinde en çok kullanılanın "yatırım indirimi ve kaynak kullanımını destekleme primi" , en az kullanılanın da "vergi, resim, harç istisnası ve faiz farkı iadesi" olduğu görülmektedir

4. Gerçekleştirilen Yatırımların Parasal Dağılımı

İnceleme döneminde, Erzurum'da gerçekleştirilen sağlanan teşvik belgeli yatırımların parasal değeri 17 318 milyon TL'dir. Bu teşviklerin % 65'i (11 348 milyon) imalat sanayiinde, % 7.2'si (1 262 milyon) tarım sektöründe, % 27'si (4 708 milyon) de hizmetler sektöründe gerçekleştirilmiştir (Tablo : 43).

Tablo : 43
Yatırımların Parasal Dağılımı

Sektör Yıllar	Tarım	İmalat Sanayii	Hizmetler	Toplam
1980	-	30	-	30
1981	-	270	-	270
1982	-	-	204	204
1983	-	160	-	160
1984	604	-	-	604
1985	-	2 633	1 084	3 717
1986	-	-	120	120
1987	-	3 395	-	3 395
1988	350	1 129	750	2 229
1989	308	3 371	2 550	6 589
Toplam	1 262	11 348	4 708	17 318

Kaynak : Erzurum Sanayi ve Ticaret İl Müdürlüğü.

Tarım sektöründe gerçekleştirilen yatırımların öngörülen yatırımlara oranı % 21, sanayi sektöründe % 13, hizmetler sektöründe ise % 8.7 'dir.

1980 -1990 yılları arasında gerçekleşen teşvik türlerinin parasal dağılımı ise Tablo 44'de verilmiştir.

Tablo : 44
Teşvik Türlerinin Parasal Dağılımı(miyon TL)

Sekt. Yıllar	Tarım				İmalat Sanayii				Hizmetler			
	Öng. KKDP*	Gerç. KKDP	Öng. TP**	Gerç. TP	Öng. KKDP	Gerç. KKDP	Öng. TP	Gerç. TP	Öng. KKDP	Gerç. KKDP	Öng. TP	Gerç. TP
1980	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1981	110	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1982	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1983	75	-	-	-	1 180	-	-	-	-	-	-	-
1984	-	-	-	-	21	-	-	-	9	-	-	-
1985	12	-	-	-	173	-	14	-	71	-	-	-
1986	-	-	-	-	2 688	-	438	-	431	-	309	5
1987	5 350	-	3 767	-	433	-	212	104	703	-	75	9
1988	347	-	54	-	1 501	-	503	86	286	-	91	7
1989	2 305	290	73	-	2 348	-	850	165	2 038	-	1 776	6
1990	3 050	233	-	166	7 649	287	-	320	14 149	1 155	-	330
Toplam	11 249	523	3 894	166	15 993	287	2 017	675	17 687	1 155	2 251	357
	% 5		% 4		% 2		% 33		% 7		% 15	

Kaynak : DPT.

* KKDP; I. Derecede KÖY'lerde özkaynağın % 50'si, OSB'de % 60'ı olarak, II. Derecede KÖY'lerde özkaynağın % 40'ı ve OSB'de % 50'si olarak yatırımcıya geri ödenir.

** TP; Yatırımcıların global listeden yerli olarak temin ettikleri yurt içinde imal edilen ve doğrudan üretime yönelik makina ve teçizatın tutarının % 20'si oranındaki meblağın yatırımcıya teşvik primi olarak iade edilmektedir (4 Kasım 1989 tarihli Resmi Gazete).

Tablo 44'de sektörler itibariyle KKDP ve TP'nin parasal gerçekleşme değerleri verilmektedir. Tarım sektöründe, KKDP'nin gerçekleşme oranı % 5 ve TP'nin gerçekleşme oranı % 4'dür. İmalat sanayiinde, KKDP'nin gerçekleşme oranı % 2 ve TP'nin gerçekleşme oranı % 33'dür. Hizmetler sektöründe, KKDP'nin gerçekleşme oranı % 7 ve TP'nin gerçekleşme oranı % 15'dir. İmalat sanayii ve hizmetler sektöründe 1980-1990 döneminde TP'nin gerçekleşme oranı KKDP'ye göre daha yüksektir.

Sektörler itibariyle öngörülen KKDP ve TP'ye göre, gerçekleşen KKDP ve TP oranlarının düşük olması, yatırımların henüz tamamlanamamış olmasına da bağlıdır. Yani, 1980-1989 döneminde 160 adet teşvik belgeli yatırımdan 26'sı yatırımını tamamlarken (Kapanmış), 127'si açık durumda ve 7'si de yatırımlarını iptal etmişlerdir.

5. Gerçekleşen Yatırımların İstihdama Katkısı

1980 -1989 döneminde öngörülen teşvik belgeli yatırımların gerçekleşmesi halinde toplam 8125 kişiye istihdam alanı açılması planlanmaktadır. Ancak, bu dönemde öngörülen yatırımların % 16'sı tamamlanarak üretime geçilmiştir. Bu durumda öngörülen istihdamın % 9'una (726 kişi) iş imkanı sağlanmıştır.

Sektörler itibariyle incelediğimizde ise bu oran, tarımda % 1.6, imalat sanayiinde % 12, hizmetler sektöründe % 6 olarak gerçekleşmiştir(Tablo 45).

Tablo : 45
Yatırımların İstihdama Katkısı

Sektör Yıllar	Tarım		İmalat Sanayii		Hizmetler		Toplam		%
	Öngö. İstih.	Gerçek. İstih.	Öngö. İstih.	Gerçek. İstih.	Öngö. İstih.	Gerçek. İstih.	Öngö. İstih.	Gerçek. İstih.	
1980	-	-	226	20	-	-	226	20	8.0
1981	471	-	150	60	295	-	916	60	6.0
1982	35	-	-	-	60	20	95	20	21.0
1983	123	-	269	30	34	-	426	30	7.0
1984	30	8	52	-	81	-	163	8	4.0
1985	53	-	2 234	88	59	20	2 346	108	5.0
1986	-	-	742	-	107	4	849	4	0.4
1987	738	-	419	150	417	-	1 574	150	9.0
1988	56	6	540	53	61	25	657	84	12.0
1989	95	12	451	210	327	20	873	242	27.0
Toplam	1601	26	5 083	611	1441	89	8 125	726	9.0

Kaynak : DPT , Erzurum Sanayi ve Ticaret İl Müdürlüğü.

C. Erzurum'a Yönelik Teşvik Uygulamalarının Değerlendirilmesi

1980 sonrası Erzurum'da yapılan teşvik belgeli yatırımları incelediğimizde aşağıdaki sonuçlara ulaşmaktayız:

1) 1980-1989 döneminde DPT'ye müracaat eden yatırımlardan 160'ı teşvik belgesi almıştır. Teşvik belgesine bağlanan yatırımların, 29'u tarım, 69'u imalat sanayii, 7'si madencilik ve 55'ide hizmetler sektörüne aittir. Öngörülen yatırımların toplam değeri 200 349 000 000 TL olarak belirlenmiştir. Ancak teşvik belgeli yatırımların 26'sı ilgili dönemde tamamlanmıştır. Tamamlanan yatırımların toplam değeri de 17 318 000 000 TL olarak gerçekleşti. Yani öngörülen yatırım tutarının ancak % 8.6'sı yatırıma dönüştürülmüş olup, öngörülen yatırımların sektörler itibariyle gerçekleşme oranları (26 yatırım) ise, tarımda % 11.5, İmalat sanayiinde % 65.3 ve hizmetler sektöründe % 23 tür.

2) Aynı dönemde öngörülen yatırımlarla 8 125 kişiye iş imkânı sağlanması planlanırken, tamamlanan 26 yatırımla 726 kişi istihdam edilebilmiştir. İstihdam edilenlerin sektörel dağılımı ise, tarımda 26 kişi, İmalat sanayiinde 611 kişi ve hizmetler sektöründe 89 kişidir. Öngörülen istihdamın gerçekleşme oranı ise yüzde olarak şöyledir: Tarımda % 1.6, imalat sanayiinde % 12 ve hizmetler sektöründe % 6 dır.

3) Teşvik belgeli yatırımların gerçekleşme oranının düşük olduğu görülmektedir. Bu oranın düşük olmasında şu etkenlerin de rol oynadığı söylenebilir.

a) Mevcut sınaî tesislerin düşük kapasite ile çalışmaları, ortalama kapasite kullanma oranı % 36 'dır.

İmalat sanayiinde işletmelerin düşük kapasite ile çalışmalarlarıyla ilgili anket sorusuna verilen cevap Tablo :46'daki gibidir.

Tablo :46

İşletmelerin Düşük Kapasite İle çalışma Nedenleri

Sorunlar	Önemsirası	Payı %
Talep Yetersizliği	12	27
Mali Güçlükler	9	20
Hammadde Yetersizliği	9	20
Enerji	6	13
Nitelikli Elaman	6	13
Diğer	3	7

Kaynak : Erzurum Sanayi İşletmeleri Anket Sonuçları

Kapasite kullanımı ile ilgili soruyu cevaplandırmaları istenen işletmelerden, 16 tanesi bu soruyu tablodaki gibi cevaplandırmışlardır. Eksik kapasite çalışmada birinci

sorun , talep yetersizliğidir (% 27).

b) Neden yatırım yapmıyorsunuz sorusuna verilen cevap Tablo : 47'deki gibidir.

Tablo : 47

Yatırım Yapmama Nedenleri ve Önem Sırası

Sorunlar	Önemsırası	Payı %
Kredi Pahalılığı	6	33
Talep Yetersizliği	4	22
Öz Kaynak Yetersizliği	4	22
Bilgi Noksanlığı	4	22
Diğer	-	-

Tablo 47'da görüleceği gibi işletmeler kredi pahalılığını birinci derecede önemli bulmaktadırlar. Bu durum karşısında işletmelerin nasıl hareket ettiklerini belirlemek için sorduğumuz (kredi pahalılığı karşısında tutumunuz nasıl olmuştur) sorusuna ise verilen cevap Tablo: 48'deki gibidir.

Tablo :48

Kredi pahalılığı karşısında işletmelerin tutumu

	Önem sırası	Pay %
Özsermaye artırıldı	6	32
Üretim miktarı azaltıldı	5	26
Yatırım projeleri ertelendi	5	26
Eleman çıkartıldı	3	16

Tablo 48'de görüldüğü gibi işletmeler, kredi pahalılığı karşısında üretim miktarlarını azaltmışlar ve yatırım projelerini erteleme yoluna gitmişlerdir.

İhracat yapıp yapmadıkları ile ilgili sorumuza verilen cevapta ihracat yapmadıklarını ifade etmişlerdir. İhracat yapmamalarında şu nedenler rol oynamaktadır: a) İç payasanın elverişli olması, b) üretim iç piyasaya yönelik olması, c) üretim yetersizliği, d) rekabet edememe endişesi, e) bilgi noksanlığı.

Anket sonuçlarından görüleceği gibi işletmeler bir çok sorunlarla karşı karşıyadırlar. Bu sorunların çözümü sağlanmadığı taktirde yeni yatırımların gerçekleştirilmesi ve teşvik araçlarının istenileni vermesi mümkün olmayacaktır. Yine uygulanan teşvik tedbirleri, üretim faktörlerinin tedariki, mal ve hizmetlerin gerekli yerlere ulaştırılması güçlüğü ve dışsal ekonomilerin yetersiz olduğu bu bölgelerde, % 60 nisbetinde bir yatırım indirimi veya diğer teşvik araçları yatırımcılar için pek cazibeli olmamaktadır. Bu nedenle, özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri sürekli dışarıya göç veren, düşük gelir tuzağından kurtulamayan illerin yoğunlaştığı bölgeler olarak kalmaya devam edeceklerdir. Bu durumdan kurtulabilmek için bazı kamu yatırımları

(ileri -geri bağlantısı yüksek), ilgili bölgeler için tek iktisadi ümit kaynağıdır. Özel kesim açısından ise bir ümit söz konusu değildir⁽⁹⁾.

Teşvikler en genel anlamda, kamu kesiminden özel kesime yönelmiş bir gelir aktarımıdır. Bu nedenle geniş bir kamuoyunun ilgi alanına girmektedir. Teşvikler, gerek girişimcilerin uluslararası pazarlarda zorlanmadan rekabet edebilmeleri için birim maliyeti düşürücü, gerekse plan doğrultusunda (kalkınma planları) girişimcilerin yatırım yapmalarını sağlayacak bir ödül olarak değerlendirilebilir.

Türkiye ekonomisinde, uzun yıllar boyunca iç pazara yönelik olarak çalışmış olan özel kesimin uluslararası rekabet kaygısıyla yaşamadığı söylenebilir. Bu kaygı 1980'li yıllarda başlamıştır. Dolayısıyla teşvikler, Türkiye'de plan doğrultusunda hareket etmenin bir ödülü olarak anlam kazanmaktadır. Bununla beraber, Türkiye henüz altyapısını tamamlayamamış bir ülke olarak, girişimcilere gelişmiş ülkelerin sunabildiği altyapıyı sunamamaktadır. Teşvikler bu eksikliği bir ölçüde azaltan bir etken olarak da anlam kazanmaktadır⁽¹⁰⁾.

Yatırım teşvikleri ile özel kesim yatırımlarının yakın ilişki içinde olduğu da gözlenmektedir. Yapılan bir ekonometrik çalışmada, yatırımlarla teşvikler arasındaki ilişkinin açıklayıcılık oranı % 88 'dir⁽¹¹⁾. Fakat, bu yüksek ilişkinin neden - sonuç ilişkisi gibi değerlendirilmesinin doğru olmadığı söylenmektedir. Bir başka deyişle, teşvikler yatırımları oluşturan etkenler değildir. Elbette ki özel yatırımlar, özel kesim elinde biriken fonların bir sonucudur. Teşvikler bu fonlara bir katkı niteliğinde ortaya çıkar. Ancak yinede ,özel yatırımları sıkı sıkıya etkiler. Yukarıdaki % 88 'lik ilişki, neden -sonuç ilişkisini değil de, özel yatırımlardaki değişmelerle yatırım teşvikleri arasındaki bağımlılığı gösterir⁽¹²⁾.

Bu çalışmada yatırım teşviklerindeki % 1'lik değişme, özel yatırımlarda % 0.4 oranında bir değişmeye neden olmaktadır. Özel kesim yatırımlarının yatırım teşviklerine karşı esnekliği yaklaşık olarak % 0.4 olarak ifade edilebilir. Bu da göstermektedir ki, yatırım teşviklerindeki büyük değişmeler, özel kesim yatırımlarında ancak küçük değişmeler meydana getirebilmektedir. Bu nedenle özel kesim yatırımlarını artırmak için teşvik oranlarını yükseltmek etkili bir yol olmayacaktır.

(9) Mazlum ve diğerleri, a.g.e., s. 81.

(10) Adil Korkmaz , C.Korhan Gerçek, Orhan Pazarcık, Ülkemizde Uygulanan Teşvik Sistemi, Ekonomi Üzerindeki Etkileri ve Verimlilik Temeline Dayandırma İmkânları, MPM Yayınları: 381, Ankara :1989, s. 28.

(11) Korkmaz ve diğerleri, a.g.e.,s. 29.

(12) Korkmaz ve diğerleri, a.g.e.,s. 30.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SANAYİ SEKTÖRÜNÜN SORUNLARI VE SANAYİNİN GELİŞME POTANSİYELİ

Kısım I

1. Sanayi Sektörünün Sorunları

Bir bölgede sanayi işletmelerinin kurulabilmesi ve faaliyetlerini iyi bir şekilde yürütülmesi için, hammadde temini, pazara yakınlık, enerji, işgücü, ulaşım ve mali imkânlar, sosyo-kültürel gelişmişlik düzeyi, ana ve yan sanayilere yakınlık v.b. Bazı şartların gerçekleşmesi gerekir. Eğer bu şartlar sanayi kuruluşlarının beklentilerini asgari düzeyde de olsa karşılamıyorlarsa, o yörelerde sanayinin kurulması ve gelişmesi beklenmez⁽¹⁾.

Hür teşebbüs sisteminin geçerli olduğu ülkelerde, kârlılığa yönelen işletmeler kendilerine en fazla çıkar sağlayan ve maliyetleri en düşük düzeye indirebilecekleri yöreleri seçerler. Bu yönelim işletmelerin belirli yörelerde toplanmasını ve bölgeler arasındaki gelişmişlik farkının ortaya çıkması sonucunu da doğurmaktadır⁽²⁾. Günümüzde, bu farkın azaltılarak ortadan kaldırılabilmesi ve altyapı ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için, organize sanayi bölgeleri^(*) kurulmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde kurulan ve 1984 yılında faaliyete geçen ilk organize sanayi bölgesi, Erzurum organize sanayi bölgesidir(EOSB). Yaklaşık 100 hektarlık bir alana sahip olan EOSB'nde çelik eşya, döküm, ahşap fırınlama, makina sanayii gibi çeşitli dallarda üretim yapan işletmeler mevcuttur. Faaliyete geçmiş bulunan 17 işyerinde 312 kişi çalışmaktadır. EOSB tam kapasite ile faaliyete geçtiğinde 12 500 kişiye istihdam imkânı sağlanmış olacaktır⁽³⁾.

Organize sanayi bölgesi ile birlikte benzer amaçlar için kurulan ve küçük sanayi ile esnaf ve sanatkarların desteklenmesi amacını taşıyan, Küçük Sanayi Sitesi de mevcuttur. 1979 yılında faaliyete geçen bu sitede 714 işyeri bulunmaktadır.

(*) Organize Sanayi Bölgeleri: Birbirini tamamlayan veya birbirinin yan ürünlerini teşkil eden endüstrilerin bir arada ve bir program dahilinde üretim yapmalarından doğacak dışsal ekonomiler yoluyla üretimin rasyonalizasyonu ve kâr artışının sağlanması amacıyla kurulmuş bölgelerdir.

(1) Doğan, a.g.e., s. 68.

(2) Dinler, a.g.e., s. 34.

(3) Erzurum Ticaret ve Sanayi İl Müdürlüğü,

Yapılan bir araştırmaya göre⁽⁴⁾ Erzurum'daki organize sanayi bölgesi ve küçük sanayi sitesinin sağladığı dışsal ekonomiler nedeniyle, bu bölgedeki işletmelerin % 77'si kuruluş yerinden memmumdurlar. Ancak bu oran, Trabzon'dan sonra Türkiye 'deki en düşük orandır.

Erzurum 'da gerek OSB'lerinin gerekse Küçük sanayi sitelerinin kurulmuş olmasına rağmen, işletmeler birçok sorunla karşı karşıyadırlar⁽⁵⁾. Bu sorunları aşağıdaki gibi sıralayıp inceleyebiliriz.

a) İklimle ilgili sorunlar, b) Pazarlama sorunu (talep yetersizliği), c) Sermaye kıtlığı, d) Ulaşım güçlüğü, e) Hammadde tedariki, f) Nitelikli elaman yetersizliği, g) Enerji sorunu.

A) İklimle İlgili Sorunlar : Erzurum 'da kış aylarında ısı -30 dereceye kadar düşmekte ve uzun süre devam etmektedir. Bu ise ilin iktisadi hayatına olumsuz yönde tesir etmektedir. İklimin elverişsiz olması sanayinin kurulması ve gelişmesini de engellemektedir.

B) Pazarlama Sorunu (Talep Yetersizliği) : Mevcut işletmelerin üretimleri genelde iç piyasaya yöneliktir. Yani, işletmelerin % 65'i bölgeye, % 27'si il merkezine yönelik üretim yapmaktadırlar. Bu işletmelerden % 78'i ürettikleri malları sürekli olarak sattıkları bir firma ile bağlantılı değillerdir. Benzer şekilde bir pazarlama şirketi ile bağlantı kurarak ürünlerini pazarlayan işletmelerin yüzdesi ancak, % 16.7'dir⁽⁶⁾. İlde bir üretim- dağıtım zinciri de oluşmamıştır.

Bunlara ilaveten , sinai işletmeler ortalama % 36 düşük kapasite ile çalışmaktadırlar. İşletmelerin düşük kapasite ile çalışmalarında talep yetersizliği, önem derecesi sıralamasında (% 27) birinci sıradadır. Talep yetersizliğinin önemli nedenlerinden birisi fert başına düşen GSYİH'nın düşük olmasıdır. 1979 sabit fiyatlarıyla fert başına GSYİH'nın 1986 yılında en yüksek olduğu il (Kocaeli) 100 olarak kabul edildiğinde, kalkınmada öncelikli 28 ilin ortalaması (15.84) ve Erzurum için bu değer 12.43'tür. Türkiye ortalaması ise 26.0'dır. Görüldüğü gibi gelir dağılımı KÖY'lerin aleyhine oldukça dengesizdir. Dolayısıyla düşük gelire sahip yöre insanları ancak temel ihtiyaç maddelerine harcama yapabildiğinden tasarruf imkânları çok azdır. Bu nedenle de yeterli sermaye birikimi olamamaktadır⁽⁷⁾.

(4) Ayda Eraydın, Bölge Merkezlerinin Sanayi Yapısı Araştırması, DPT Yayını No: 1908, SPB: 376. Ankara : 1983, s. 89.

(5) Anket Formu,

(6) Eraydın, a.g.e., s. 89

(7) Kalkınmada Öncelikli Yörelere ve Bölgesel Gelişme İçin Bir Model, Türkiye Sanayi, Deniz, Ticaret Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, Ankara: 1989, s. 38

Tablo : 49'da Erzurum sanayi işletmelerinin ürünlerinin talep edildiği iller ve bu illerin aldıkları paylar görülmektedir.

Tablo : 49
Erzurum İmalat Sanayii Çıktıları Akımı (Değere dayalı, %)

Sektörler	Erzurum	Bayburt	Kars	Ağrı	Van	Gümüşhane	Erzincan	Muş	Artvin	Trabzon	Doğ. Ana. Böl. Top.	Muhtelif	Toplam
Tüketim Malları													
mezbaha ürünleri	15.4	3.3	0.04	-	-	-	-	-	0.2	-	77.7	3.36	100.0
Diğer gıda maddeleri	50.1	-	-	5.0	35.0	4.2	1.7	1.1	-	2.1	-	0.8	100.0
Ara Malları													
Deri işleme sanayi	100.0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100.0
Boya, vernik sanayi	100.0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100.0
Petrol ve türevleri	65.6	-	25.4	4.0	-	1.6	2.7	0.2	0.5	-	-	-	100.0
Lastik mamülleri	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	49.0	-	100.0
Plastik eşya imali	-	-	-	33.0	-	-	-	-	-	-	54.0	-	100.0
Pişmiş kılden yapı gereçl.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100.0	100.0
Çimento, alçı ve kireç sn.	57.3	-	-	-	-	15.4	19.0	-	-	-	-	8.4	100.0
Yatırım Malları													
EL aletleri ve hırdavat iml.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100.0	100.0
Metal mobilya imali	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100.0	-	100.0
Diğer metal eşya	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100.0	-	100.0
TOPLAM	27.4	-	0.8	2.9	0.04	0.4	0.35	0.04	0.14	0.06	65.0	2.97	100.0

Kaynak : Eraydın, Bölge merkezlerinin Sanayi Yapısı Araştırması, s. 93

C) Sermaye Kıtılığı: Sanayi sektörünün karşılaştığı en büyük sorunlardan birisi de sermaye kıtlığıdır. Sermaye faktörünün kıt olmasının nedeni yeteri derecede sermaye birikimi olmaması (kısır döngü) ve mevcut sermayenin de daha verimli (sermayenin marjinal etkinliğinin yüksek olduğu) bölgelere kaymasıdır. Kâr gayesi ile hareket eden müteşebbis, sermayenin marjinal verimliliğinin yüksek olduğu bölgeleri tercih etmektedir. Bu nedenle sermaye göçünü önlemenin bir yolu, marjinal verimliliği yükseltici tedbirler almaktır. Bu alanda devlete, dışsal ekonomiler oluşturması açısından büyük görevler düşmektedir. Özel işletmelerin kuruluş yeri seçiminde, kamu işletmeleri önemli rol üstlenmektedirler. Çünkü, kamu işletmeleri diğer işletmeler için dışsal ekonomi sağlamaktadırlar. Devletçe büyük yatırımlar sonucu gerçekleştirilen ve genellikle bölünmezlik özelliğine sahip olan alt ve üstyapı tesislerini, bir işletmenin hatta bir grup işletmenin yapması imkânsızken, işletmeler bunlardan bazen hiçbir karşılık ödmeden (itfaiye, kanalizasyon, v.s.), bazen de genellikle maliyetinin altında belirlenen bir fiyat

(elektrik, su, sosyal konutlar, v.s.) ödeyerek yararlanmaktadırlar⁽⁸⁾. İşte bu durumlarda alt ve üst yapısı tamamlanmış yöreler işletmeler tarafından kuruluş yeri olarak tercih edilmekte ve sermaye de bu yörelerde toplanmaktadır.

D) Ulaşım Güçlüğü: Girdi ve çıktıların taşınması önemli bir sorun oluşturmaktadır. İşletmelerin % 71'i ihtiyaç duydukları girdileri üreten sanayi birimlerinden uzak iken, yarıdan fazla bir kısmı da diğer ulaşım imkânsızlıkları ile karşı karşıyadırlar⁽⁹⁾. Demir yolu ve kara yolundaki iyileştirmelerin yanında Erzurum Hava Alanı'nın her türlü şartlarda ulaşımaya elverişli hale getirilmesi, yolcu ve kargo taşımacılığındaki kapasitenin artırılması gerekmektedir. Demir yolu ve hava yolundan yapılan kargo ve yolcu taşıma ücretlerinde bölgenin kalkınmasına hizmet edebilecek şekilde düzenlenmesine ihtiyaç duyulmaktadır⁽¹⁰⁾.

E) Hammadde Temini : Sanayi işletmelerinin en çok yer aldığı sektör, gıda maddeleri üretimi sektörüdür. Gıda sektörü orta ve büyük imalat sanayiinin % 77' ni oluşturmaktadır. Bu sektörde ise en büyük payı un ve unlu maddeler üretimi oluştururken, önem düzeyi itibariyle daha sonra da mezbaha ürünleri sektörü yer almaktadır.

Gıda sektörü girdilerinin büyük bir bölümünü Erzurum ve çevre illerden sağlamaktadır. Bu durum tablo 50 'de görülmektedir.

Tablo 50'de görüldüğü gibi, 1983 yılında yapılan bir araştırmada işletmelere sağlanan girdilerin % 72'si Erzurum ve Doğu Anadolu Bölgesi dışından sağlanırken, % 15 'i Erzurum'dan, % 13 'ü ise bölgeden sağlanmaktadır.

Çıktı ilişkileri açısından değerlendirildiğinde , Erzurum imalat sanayiinin tamamen mahalli bir nitelik taşıdığı, girdi ilişkileri açısından ise % 72 gibi büyük bir oranla bölge dışı illere bağlı olduğu görülmektedir.

Hammadde tedarikinde karşılaşılan önemli sorunlardan biri finansman yetersizliğidir. Alınan hammaddeler için peşin ödeme yapılması ve buna karşın düşük faizli kredi bulunamaması işletmeleri zor durumda bırakmaktadır⁽¹¹⁾.

Erzurum imalat sanayiine girdi temin eden illerin dağılımı Tablo 50'de verilmiştir.

(8) Dinler, a.g.e., s. 63.

(9) Eraydın, a.g.e., s. 195.

(10) Doğan, a.g.e., s. 103.

(11) Anket Formu,

Tablo 50: Erzurum İmalat Sanayii Girdi Akımı Tablosu (Değere Dayalı Olarak %)

Sektörler	Erzurum	Doğ. Ana. Böl. Top.	Çukurova	İskenderun	Mersin	Amasya	Tuncel	Ereğli*	Ereğli**	İzmir	İstanbul	Bandırma	Trakya	Ankara	İzmit	Muhtelif	Toplam	
Tüketim Malları																		
Mezbaha ürünleri	8.0	27.0	1.0	1.0		16.0	8.0				1.0		2.0			36.0	100.0	
Diğer gıda maddeleri																	100.0	100.0
Ara Malları																		
Deri işleme sanayi					45.0									25.0	12.0	88.0	100.0	
Boya, vernik sanayi											5.0	25.0		25.0			100.0	
Petrol ve türevleri										100.0	55.0						100.0	
Lasik mamülleri																	100.0	
Plastik eşya imali																	100.0	
Pişmiş kilden yapı gereçl.	100.0																100.0	
Çimento, alçı ve kireç sn.																	100.0	
Yatırım Malları																	100.0	
Ei aletleri ve hırdavat iml.								100.0									100.0	
Metal mobilya imali											100.0						100.0	
Diğer metal eşya											47.0					6.0	100.0	
TOPLAM	15.0	13.0	1.0	1.0	-	8.0	7.0	7.0	9.0	1.0	10.0	2.0	2.0	-	7.0	22.0	100.0	

* (Zonguldak)

** (Konya)

Kaynak: Eraydın, Bölge Merkezlerinin Sanayii Yapısı Araştırması

F) Nitelikli Elaman Yetersizliđi : Sanayi işletmelerinin dūřuk kapasite ile çalışmalarında nitelikli elaman yetersizliğinin payı önem sıralamasında % 13 olarak görülmektedir. Orta ve büyük imalat sanayiinde istihdam edilenlerden % 9 'u nitelikli (teknik) elaman iken, % 91 'i vasıfsız elamandır⁽¹²⁾. Yine işyerlerinin % 88 'i istedikleri nitelikte işgücü bulamama sıkıntısı çekmektedirler. Geçim Őartlarının zor ve ödenen ücretlerin tatminkr olmaması bölgedeki az sayıdaki nitelikli elamanın diğer bölgelere gitmesine neden olmaktadır.

1985 genel sanayi ve işyerleri sayımında kk imalat sanayii işyerlerinde çalışan başına ortalama aylık cret, EKİS'de 41 389 TL iken, TKİS'de 38 956 TL'dir. EBİS'de ödenen aylık ücret (kişi başına) 97 097 TL iken, TBİS'de 107 903 TL'dir.

Nitelikli elaman yetersizliği üretim maliyetlerinin yükselmesine neden olduğu gibi , üretim sonrası mamllerin pazarlanması aşamasında da önemli rol oynamaktadır.

G) Enerji Sorunu : Sanayinin ihtiyaç duyduğu enerji sağlanırken, enerjinin ucuz olması sanayinin teşvik edilmesi ve geliştirilmesi açısından önemlidir. Buna rağmen, Erzurum sanayi sektöründe kullanılan elektrik enerjisinin pahalı olması, sanayiyi teşvik politikası ile çelişmektedir. Enerji sektörünün verildiği birinci bölüme ait Tablo 7'de görüldüğü gibi, 1989 yılında sanayide kullanılan elektriğin kwh 'i 120 TL iken, tarımsal sulamada kullanılan elektriğin kwh 'i 45 TL'dir. 1990 yılında ise sanayide kullanılan elektriğin kwh 'i 179 TL'ye yükselirken, tarımsal sulamada kullanılan elektriğin kwh'i 58 TL'ye yükselmiştir. Yani 1989 yılında sanayide kullanılan elektriğin birim fiyatı tarımsal sulamaya nisbeten 2.66 kat daha pahalı iken, 1990 yılında bu oran daha da artarak 3 kata çıkmıştır.

Sanayide kullanılan enerji fiyatlarının yüksek olması işletmelerin dşuk kapasite ile çalışmalarında bir diğer etken olarak görülmektedir⁽¹³⁾.

Ucuz enerji temini pek çok sanayi birimi için teşvik edici bir faktör olabilir. TEK, Doğu Anadolu Müessesesi elektriğe kwh başına 33 TL (1989 yılı için) derken, satış fiyatı bunun dört katına yakındır. Her yıl alınan elektriğin % 22'si çeşitli Őekillerde kaybolmaktadır. Bu kayıp minimuma indirilebildiği taktirde, sanayide kullanılan elektriğin daha ucuza verilmesi mümkün olabilecektir⁽¹⁴⁾.

(12) Anket Formu,

(13) Anket Formu,

(14) Doğu, a.g.e., s. 88.

II. Sanayinin Gelişme Potansiyeli

Erzurum'da talep edilen ürünler büyük bir çoğunluğu batıdaki sanayi ve ticaret merkezlerinden karşılamaktadır. Zira ,işletmeler girdi ilişkileri bakımından da % 72 gibi büyük bir oranla bölge dışı illere bağlı bulunmaktadırlar. Bu nedenle, gerek yan sanayi kuruluşları ve gerekse nihai mal ve hizmet üretecek işletmeler için hazır bir pazar vardır.

İlin pazar yapısını incelediğimizde toplam pazar payı içerisinde, et ve et mamüllerinin en yüksek paya sahip olduğu görülmektedir⁽¹⁵⁾.

İldeki toplam piyasa payı içerisinde hayvansal ürünlerin payı % 48, canlı hayvanların payı % 30, tarımsal sınaî ürünlerin payı % 15 ve işlenmemiş tarım ürünlerinin payı ise % 7 'dir.

Hayvansal ürünlerin büyük bir paya sahip olması nedeniyle, yapılacak yatırımların öncelikle bu ürünleri işleyerek değerlendirecek bir amaca yönelik olması gerekmektedir. Deri , et, yün, süt ve yem konularında yapılacak yatırımlar ile mezbaha artıklarını (kan, boynoz,bağırsak v.s.) değerlendirecek yatırımlar ön planda tutulmalıdır. Yine hayvansal ürünlere bağlı olarak iplik ve halıcılık tesisleri kurularak geliştirilmelidir.

Bü gün bu yatırımların olmayışı veya mevcutların yetersiz oluşu, et, deri, bağırsak ve tekstil hammaddeleri üretim sürecinden geçirilmeden il dışına aktarılmaktadır. Özellikle deri sanayiinde yeterli tesislerin bulunmayışı, ilin büyük bir iktisadi kıymetinin dışarıya akmasına neden olmaktadır. İhtiyaç duyulan bu modern tesislerin kurulması halinde gerek yünlü örme sanayii ve gerekse deri , konfeksiyon , ayakkabı sanayii, soğuk hava depoları, ambalajlama ve paketleme tesisleri de kurulabilecektir⁽¹⁶⁾.

İlin tarım potansiyelinin yüksek olması nedeniyle de (GSYİH içindeki payı % 32), tarımsal ürünleri değerlendirecek tesisler kurulmalıdır. Örneğin, orman ürünleri, mısır, ayçiçeği, buğday sapları ve toplanan kâğıtları işleyebilecek kâğıt fabrikası kurulmalıdır. Patates, buğday ve mısır ürünlerinin ihtiyaç fazlasından nişasta üretimi ile ilgili tesisler kurulmalıdır⁽¹⁷⁾. Yine Bölge ve Erzurum'a yönelik inşaat malzemelerinin (iklime dayanıklı ve izolasyon özelliğine sahip) üretimini yapacak tesisler geniş pazar bulabileceklerdir.

(15) Erzurum Ticaret Borsası ,1987 Borsa Bülteni,

(16) Doğan, a.g.e.,s. 109.

(17) Doğu İlleri Sanayi Potansiyeli, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Yayın No: 112, Ankara: 1982, s. 25.

Manyezit gibi ateş tuğlası ve ısı yalıtıcısı üretiminde kullanılan madenlerin işletmeye açılmasıyla inşaat malzemeleri üreten tesisler için, hammaddelerinin bir kısmının ilden sağlanabilmesi de mümkün olabilecektir⁽¹⁸⁾.

Yalnız şunu belirtmek gerekir ki, bu sözü edilen yatırımlara özel sektörün hemen girmesini beklemek kanımızca doğru olmayacaktır. Zira uygulamada görülmüştür ki, özel sektör yatırım teşvik oranlarının ayrıcalıklı olarak verilmesine rağmen, Erzurum ve diğer geri kalmış yörelere öngörülen yatırımları yapmamışlardır. Özel sektörün bu ve benzeri yatırımları geri kalmış yörelerde yapmaları için, devletin sosyal ve ekonomik dinamizmi sağlayacak doğrudan yatırımlara girmesi beklenmektedir. Bu yatırımlar ,Yap -İşlet -Devret türünden olabileceği gibi, İştirakler şeklinde de olabilir. Devletin bu yatırımları sonucu oluşacak dışsal ekonomiler, özel sektörü bu yörelerde yatırım yapmaya davet edecektir.

Gerçi devlet,kalkınma planlarıyla geri kalmış yöreleri kalkındırmak ve gelişmişlik farkını azaltmak çabasıdadır. Nitekim Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (VI.BYKP, 1989-1994) geri kalmış yörelerin hızla kalkındırılmasına çalışılacağı vurgulanmakta ve şu ibareler yer almaktadır⁽¹⁹⁾.

"Kalkınmada Öncelikli Yörelerde İmalat sanayii, madencilik ve bunlara dayalı sanayilerin kurulmasında devlet öncülük yapmaya devam edecek, fiziksel ve sosyal aytyapıdaki eksikliklerin giderilmesine yönelik kamu yatırım faaliyetleri sürdürülecektir. Ayrıca özel kesim yatırımlarının artırılmasını sağlamak amacıyla özel bir fon oluşturulacaktır" ibaresi bölgenin sanayileşmesi açısından ümit vericidir.

(18) Doğan, a.g.e., s. 109.

(19) Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı, s. 319.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Erzurum'da sanayileşme çabaları günümüze kadar olan dönemde istenilen gelişmeyi gösterememiş ve gerek kamu, gerekse özel sınıai tesislerin kurulması için sınıai bir merkez olması sağlanamamıştır. İlin ekonomik hayatına canlılık kazandıran ticari faaliyetler de eski önemini kaybetmiştir. 1979-1986 döneminde ilin GSYİH'sı içinde hizmetler sektörü % 49 gibi büyük bir paya sahip olurken, tarım sektörü % 35.46 ve sanayi sektörü ise % 14 .58'le üçüncü sırada yer almaktadır. Hizmetler sektörünün katma değer içerisinde yüksek bir paya sahip olması, ilin kalkınmış olmasının bir sonucu olarak görülmemelidir. Bu durum gelişmekte olan ülkelerin bir özelliğidir. Çünkü, sanayileşme yapısal değişmeyi öngörür. Bu yapısal değişimin ilk aşamasında sanayi sektörünün GSYİH içindeki payı yükselir. Bunun nedeni artan makina kullanımı sonucu verimliliğin yükselmesi ve çeşitli dallardaki sanayi çıktılarının genişlemesidir. Daha sonraki aşamada ise kişi başına düşen reel gelir artışının sürmesine rağmen (olgun bir sanayi toplumu aşaması), GSYİH içerisinde sanayinin payı giderek azalmaya başlar. GSYİH içerisinde sanayinin payının azalması hizmet sektörünün payındaki artıştan kaynaklanır. Kalkınma süreci, tarım-sanayi ve hizmetler sektörünün yeterli gelişmeyi göstermesi ile tamamlanma aşamasına gelir. Sanayi sektörü yeterli gelişmeyi göstermeden, tarımdan hizmetler sektörüne geçiş kalkınmanın bir göstergesi değildir. Gelişmiş ülkelerde birinci aşamada tarım sektörü, ikinci aşamada sanayi sektörü ve son aşamada da hizmetler sektörü geliştirilmiştir (olgunluk aşaması).

Erzurum ekonomisindeki sektör paylarını ana hatları ile belirttikten sonra, çalışmamıza konu olan Erzurum sanayi sektörü ile ilgili olarak elde edilen sonuçları şu şekilde özetleyebiliriz:

1. 1979-1986 döneminde, Erzurum enerji sektörü ,Türkiye GSYİH'sı içinde ortalama % 0.98'lik bir paya sahip olurken, madencilik sektörü ortalama % 1.45, imalat sanayii ise ortalama % 23'lük bir paya sahip olmuştur. Bununla beraber, Erzurum imalat sanayii katma değerinin Türkiye imalat sanayii katma değeri içindeki payı giderek azalmıştır. Bu pay 1975-1982 döneminde % 0.29 iken, 1983-1987 döneminde % 0.23 olarak gerçekleşmiştir

2. Erzurum sanayi sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin mülkiyet ilişkileri de çeşitlilik arz etmektedirler. Madencilik ve enerji sektöründe faaliyet gösteren işletmeler kamuya ait iken, imalat sanayiindeki işletmelerin 6'sı kamu işletmesi ve 1265'i de özel sektör işletmeleridir. Özel sektördeki bu işletmelerin 1230'u küçük ölçekli (1-9 kişi çalışan), 30'u orta ölçekli (10-24 kişi çalışan) ve 5'i de büyük ölçekli (25 ve daha fazla çalışan) işletmelerdir. Kamu işletmelerinin tamamı büyük ölçekli işletmelerdir. Küçük

ölçekli işletmelerin % 87.3'ü ferdi mülkiyet, orta ve büyük ölçekli işletmelerin % 45'i anonim ortaklık, % 25'i kollektif şirket, % 15'i limited, % 15'i de şahıs şirketi statüsündedir. Bu durumda, şirketleşmiş işyerlerinin sayısı imalat sanayiindeki işyerlerinin ancak % 3'nü oluşturmaktadır. Bu oranın çok düşük olmasında ortaklaşa iş yapabilme bilincinin zayıf olması ve ortalama işletme ölçeğinin küçük olması başta gelmektedir. Şirketleşmenin zayıf olması sermayenin küçük miktarlar halinde ve çeşitli ellerde toplanmasına neden olmaktadır. Bu da sermayenin etkinliğini zayıflatmaktadır.

3. Madencilik sektöründe faaliyet gösteren DLİ'de linyit üretilmektedir. Linyit, il ve ilçelerde tehsin amaçlı kullanıldığı gibi, üretim girdisi olarak da kullanılmaktadır.

4. Tortum Hidroelektrik Santrali ilin elektrik enerjisi ihtiyacının % 50-60 kadarını karşılamaktadır. Erzurum sanayi sektörü, üretilen elektrik enerjisinin 1989 yılında % 9.5'ni kullanırken, 1990'da bu oran % 6.3'e gerilemiştir. 1984-1990 yılları arasında orta ve büyük sanayide harcanan elektrik miktarı yılda 1 921 576 kwh azalırken, küçük sanayide elektrik kullanımı aynı dönemde yıllık olarak 1 081 000 kwh azalmıştır. Bu durum sanayi açısından olumsuz bir gelişmedir. Zira, sanayileşmeyle elektrik enerjisi tüketimi arasında pozitif bir ilişki vardır.

5. İmalat sanayiinde faaliyet gösteren işletmelerin % 79'u tarıma dayalı işletmelerdir. İmalat sanayii yapı bakımından ise tüketim malları üreten bir sanayi konumundadır. Tüketim malları üreten işletmeler imalat sanayii işyerlerinin % 75'ini oluştururken, 1985'de % 3'lük bir artış göstermiş ancak, 1990'da bu oran % 63'e düşmüştür. Katma değer açısından ise 1980'de tüketim mallarının payı % 72 iken, 1987'de % 73 olarak gerçekleşmiştir. Ara ve yatırım malları üreten işletmelerin işyeri birimi payı 1980'de % 27 iken, 1990'da % 38'e yükselmiştir. Katma değer açısından ise 1980'de % 18'lik bir pay elde edilirken, 1987'de bu pay % 27'ye yükselmiştir.

6. İşletmelerin ölçek büyüklükleri dikkate alındığında, küçük ölçekli işletmelerin % 32'si tüketim malı, % 44'ü ara malı ve % 24'ü de yatırım malı üretmektedir. Orta ölçekli işletmelerin % 79.4'ü tüketim malları, % 11'i ara malları ve % 9.6'sı yatırım malları üretmektedir. Büyük ölçekli özel sektör işletmeleri ise tüketim, ara ve yatırım malları üretmektedirler. Kamu sektörü işletmelerinin ise % 57'si tüketim, % 29'u ara ve % 14'ü de yatırım malları üretmektedir.

7. Toplam imalat sanayii istihdamının % 81.7'sini (2561 kişi) küçük imalat sanayii, % 11.6'sını (377 kişi) orta ölçekli imalat sanayii ve % 6.6'sını (207) büyük ölçekli imalat sanayii oluşturmaktadır. Kamu sektöründe ise 4217 kişi istihdam edilmektedir. Yani sanayi sektöründe en büyük işveren olarak "devlet" görülmektedir. Sanayi sektöründe istihdam edilenler toplam iş gücünün % 3.45'ni oluşturmaktadır. İmalat sanayiinde çalışanlar toplam işgücünün ancak % 2.7' sini oluşturmaktadır. Sanayi

sektöründeki çalışan kişi sayısı sanayileşme düzeyi hakkında da bilgi verebilmektedir. Az gelişmiş ülkelerin/yörelere bir diğer özelliği de tarımsal iş gücünün fazlalığıdır. Diğer bir ifadeyle az gelişmiş bölgelerde iş gücünün büyük bir kısmı tarım sektöründe çalışmaktadır. Erzurum için bu oran % 72.4'tür. Yıllar önce Colin Clark adlı bir iktisatçı, ekonomik kalkınma ile işgücünün sektörel dağılımı arasında sıkı bir ilişki olduğunu açıklamıştı. "Üç Sektör Teorisi" adı verilen bu teoriye göre, ekonomik kalkınma hızlandıkça tarım sektöründe çalışan iş gücü azalacak, buna karşın imalat ve hizmetler sektöründe çalışan iş gücü artacaktır⁽²⁰⁾. Yani ekonomik kalkınma hızlandıkça; iş gücünün sektörel dağılımı tarım sektörünün aleyhine, tarım dışı sektörlerin lehine olacaktır.

8. İmalat sanayii işletmelerini faktör verimliliklerine(katma değer/sermaye, katma değer/çalışanlar ortalaması) göre değerlendirdiğimizde, küçük ölçekli işletmelerde emek ve sermayenin yıllık ortalama verimlilikleri sırasıyla 1 145 000 TL ve 166 975 TL, orta ölçekli işletmelerde faktörlerin yıllık ortalama verimlilikleri 1 933 000 TL ve 233 000 TL ve büyük ölçekli işletmelerde faktörlerin yıllık ortalama verimlilikleri 2 195 000 TL ve 424 000 TL'dir. Görüldüğü gibi, faktörlerin ortalama verimlilikleri küçük sanayiden büyük sanayiye geçtikçe yükselmektedirler.

9. İmalat sanayiinde elde edilen katma değer % 70.8'i küçük ölçekli imalat sanayiinde, % 18.1'i orta ölçekli ve % 11.1'i de büyük ölçekli imalat sanayiinde oluşturulmaktadır. Küçük imalat sanayiinde en fazla katma değer elde edilmesine rağmen, çalışan başına en az katma değer bu imalat sanayiinde elde edilmektedir. Yani, ortalama işgücü verimliliği daha düşüktür. İşyeri başına en fazla katma değer ise büyük ölçekli imalat sanayiinde elde edilmektedir.

10. Sermaye yoğunluğu dikkate alındığında küçük ölçekten, orta ve büyük ölçeğe doğru geçtikçe yoğunluk artmaktadır. Ancak bu artış nisbi faktör yapısının dolayısıyla faktör yoğunluğunun büyük ölçüde değişmediğini göstermektedir.

11. Erzurum küçük imalat sanayiinde istihdam edilen üretim faktörleri, Türkiye küçük imalat sanayii ortalamasının altında yer almaktadır. Orta ölçekli imalat sanayiinde de faktörlerin ortalama yoğunluğu Türkiye orta ölçekli imalat sanayii ortalamasının altında yer almaktadır. Büyük ölçekli işletmelerde ise yine faktör yoğunluğu Türkiye büyük imalat sanayii ortalamasının altında yer almaktadır.

12. Erzurum'daki küçük, orta ölçekli ve büyük ölçekli imalat sanayiinde ortalama faktör verimlilikleri Türkiye ortalamasının altında yer almaktadırlar. Yalnızca ortalama işgücü verimliliğini "1980-1987" dönemi itibarıyla ve 1979 yılı sabit fiyatlarıyla incelediğimizde Erzurum imalat sanayiinde ortalama işgücü verimliliği hem özel sektörde

(20) Vural Savaş, Kalkınma Ekonomisi, 4. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul:1986

hem de kamu sektöründe Türkiye ortalamasının altında yer almaktadır. Buna karşın, Erzurum imalat sanayiinde ortalama işgücü verimliliği Doğu Anadolu Bölgesi ortalamasının üstünde yer almaktadır. Yani, Erzurum imalat sanayiinde ortalama işgücü verimliliği Türkiye ortalamasına göre daha düşük iken, Doğu Anadolu Bölgesi'ne göre daha yüksektir.

13. Sanayinin gelişebilmesi ve yatırımların bölgeye çekilebilmesi amacıyla yapılan teşvik uygulamalarına baktığımızda, 1980-1989 döneminde teşvik belgesine bağlanan 160 adet yatırımdan ancak 26'sı üretime geçebilmiştir. Bunu yüzde olarak ifade ettiğimizde bu oran % 16'dır. Sektörler itibariyle yatırımların gerçekleşme oranı ise tarım sektöründe % 10.3, imalat sanayiinde % 22, hizmetler sektöründe ise % 10.9'dur. Bu oranlar öngörülen yatırımlara göre çok düşüktür.

14. Teşvik türlerinin parasal olarak gerçekleşme oranları ise yine çok düşüktür. Bu oranlar tarım sektöründe, KKDP için % 5, TP için % 4, imalat sanayiinde KKDP için % 2 ve TP için % 33, Hizmetler sektöründe ise KKDP için % 7 ve TP için % 15'dir.

Erzurum'da sanayii sektörünün gelişmesiyle ilgili önerilerimiz şunlardır:

1. İklimin sert olması ve kapalı işyeri alanının olmayışı müteşebbisler için caydırıcılık rolü oynamaktadır. Bu nedenle ilde kapalı işyerleri alanı kurularak, yatırımcıların bölgeye çekilmesi sağlanmalıdır.

2. Ürünlerin pazarlanmasında önemli bir sorun olan üretim-dağıtım zinciri kurularak daha etkin bir pazarlama faaliyeti sürdürülmelidir.

3. Bölgede yaşayanların düşük gelir düzeyine sahip olmaları talebi olumsuz yönde etkilemektedir. Bu talep yetersizliği çeşitli tedbirlerle azaltılabilir. Çünkü, bir bölgede ekonomik gelişmenin hızlandırılmasında "talep" başlı başına bir faktördür. Talep canlandırılarak mevcut ekonomik yapı içinde büyüme hızı yükseltilebilir. Reel bir üretim artışı, ancak canlı bir talep sayesinde teşvik edilmiş olur. Bu durumda talebi canlandırmak için takip edilecek politikaları şöyle sıralayabiliriz⁽²¹⁾.

* Gelir seviyesini suni olarak artırıcı tedbirler,

* Tüketim eğilimlerini ve hayat standardını yükseltmeye yönelik tedbirler,

* Bölgeden nüfus göçünü durdurucu ve nüfusu hareketlendirici tedbirler gibi.

Gelir düzeyini suni olarak artıran tedbirler arasında ücret ve vergi politikaları sayılabilir. Kamu kesimince belirlenen ücret ve maaşlar, diğer bölgelere göre yüksek tutulabilir. Böylece, ücretlilerin gelir seviyeleri ve harcama kapasiteleri artırılırken, aynı zamanda da yüksek gelir amacıyla bölge dışına göç nisbeten önlenir. Diğer taraftan vergi politikasıyla da aynı yönde gelir artışı sağlanabilir. Gerek ücretliler ve gerekse

(21) Kalkınmada Öncelikli Yörelere ve Bölgesel Gelişme İçin Bir Model, Türkiye Ticaret, Sanayi, Deniz Ticaret Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, Ankara:1989, s. 38

gerçek usulde vergilendirilen diğer gelir grupları için, veki istisna ve muafiyetleri ihdas edilerek veya mevcutların sınırları genişletilerek reel gelir artışı sağlanabilir.

3. Hava yolu kargo ve yolcu taşımacılığı yeniden düzenlenerek, işletmelerin hammadde ve pazarlama hizmetlerinde etkinlik sağlanmalıdır.

4. Gerek özel ve gerekse kamu işletmeleri hammadde yetersizliği ile karşı karşıyadırlar. Hammadde yetersizliğinde en önemli etken finansman yetersizliğidir. İşletmelerin finansman ihtiyaçlarını karşılayabilmek için selektif , düşük faizli ve uzun vadeli krediler verilebilir. Brezilya ve Arjantin 'de olduğu gibi işletmelerin kazançlarının gelir/kurumlar vergisinden istisna edilmesiyle sağlanacak gelir, finansman için kullanılabilir.

5. Sanayide kullanılan elektrik enerjisinin birim fiyatları diğer abone gruplarına göre yüksektir. Halbuki birim fiyatların düşük tutulması sanayi için önemli bir teşvik aracı olabilecektir.

6. 1988 yılı Genel Teşvik Tebliğinin 15. maddesiyle, gelişmiş yörelerdeki organize sanayi bölgelerinin II. derecede KÖY'ler statüsünü kazanmasıyla , İstanbul, Bursa, İzmir, Adana ve Kocaeli gibi gelişmiş illerin sınırları içerisinde bulunan çeşitli organize sanayi bölgeleri ile Erzincan, Erzurum, Malatya ve Sivas gibi illerin teşvik açısından hiç bir farkı kalmaması bu bölgelerin cazibesini yitirmesine neden olmuştur. Bu bölgelerin yeniden düzenlenmesi yatırımcılar için olumlu bir gelişme olacaktır.

7. Erzurum'da kurulacak olan işletmelerin veya yatırımların bölgedeki hammadde kaynaklarını ve talep durumunu göz önüne almaları gerekmektedir. Erzurum'un ekonomik yapısında tarımın (hayvancılığın) büyük bir paya sahip olması, yeni yatırımların da bu kaynakları işleyecek ve bunlarla ilgili yan üretim faaliyetlerini gerçekleştirecek ileri ve geri bağlantıları yüksek yatırımlar olması gerekmektedir. Erzurum'da hayvancılık sektörünün önemli bir paya sahip olmasına rağmen(hayvancılık sektörünün payı % 78), il de et sanayii istenilen düzeyde gelişmemiştir. Hayvancılıkla ilgili yan ürünleri işleyecek yeterli tesisler mevcut değildir. Bu nedenle, et, deri, bağırsak, yün v.s. gibi ürünler mamül hale getirilmeden bölge dışına çıkmaktadır. Yani, ilin büyük bir iktisadi kıymeti dışarıya akmaktadır. Yine, tarımsal hammaddelere dayalı; kâğıt fabrikası, nişasta üretimi gibi tesisler kurulabilir. Bölgede ki, inşaat sektörünün potansiyeli göz önüne alınarak; iklimle dayanıklı ve izolasyon özelliğine sahip hazır siva, ateş tuğlası gibi ürünler üretecek tesisler kurulabilir. Bunlara ilaveten, mevcut tesislerin modernize edilerek daha verimli çalışmaları sağlanabilir. Burada şunu belirtmek gerekir ki, kurulacak tesislerin üretim kapasiteleri iyi ayarlanmalıdır. Yüksek kapasiteli tesislerin kurulması ve bunların da düşük kapasite ile çalışmaları üretim maliyetlerini artırıcı bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Nihayet bugün, Erzurum imalat sanayiindeki mevcut işletmelerin ortalama

Çalışma kapasiteleri % 36 düzeyindedir. Bunda talep , finansman , hammadde, nitelikli eleman yetersizliği ve enerji girdisinin pahalılığı yanında büyük kapasiteli olarak kurulmuş olmaları da rol oynamaktadır.

Sonuç olarak, Erzurum'da sanayi gelişememiş ve il sürekli g veren bir konuma düşmüştür. Özel sektörün bölgeye yatırım yapması sağlanamamıştır. Teşvik tedbirleri yine ildeki mteşebbislerce dikkate alınmış, bölge dışından yatırımcıları bölgeye kememiştir. Kamu sektörü de gerekli altyapı yatırımlarını sürdürmesine rağmen, sanayileşme sağlanamamıştır. Devletin geri kalmış yörelerde iktisadi kalkınmayı hızlandıracak ve özel sektörü bölgeye çekecek, dışsal ekonomiler oluşturacak yatırımlarına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu yatırımlar Yap-İşlet-Devret türünden olabileceği gibi İştirakler şeklinde de olabilecektir. Nihayet ,1982 Anayasası Ekonomik Hükümler Bölümü Madde 116'da şöyle denilmektedir: "Ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınmayı, özellikle sanayinin ve tarımın yurt düzeyinde dengeli ve uyumlu biçimde hızla gelişmesini, ülke kaynaklarının döküm ve değerlendirilmesini yaparak verimli şekilde kullanılmasını planlamak ve bu amaçla gerekli teşkilatı kurmak Devletin görevidir". Devletin bu görevlerini yerine getirmesi beklenirken, özel sektörü de bölgeye çekecek yeni tedbirlerin alınması gerekmektedir. Bu tedbirler; düşük faizli ve selektif krediler verilmesi, işletme sermayesi temin edilmesi, gelir vergisi istisnası sağlanması, şirket kazançlarının istisnaya tabi tutulması, hızlandırılmış amortisman uygulanması gibi tedbirler olarak sıralanabilir.

SUMMARY

In this study, we have tried to analyze the industrial structure of Erzurum, because of its geographic, economic, cultural importance in the Eastern Anatolia.

Our main purposes are to state the situation of industry in Erzurum, to bring the present problems of the industry out and to discuss how to contribute the increasing possibility of this sector to the development of the city.

We came to the conclusion that the industrial sector in the region (in the 1979-1986 period) has a share of 14.58 % in the GDP of the city. The industrial sector consists in large part of the consumption goods. The value added of the share of consumption goods in the manufacturing industry is 73 %.

97 % of the firms in the manufacturing industry are small scale while the others (3 %) are middle and big scale industries.

There are a few public enterprises in addition to the private enterprises operating in the city.

Most of the companies have been operating in the field of food, cement and mining.

Totally 7352 employees work in the industrial sector that is the 3.45 % of total labor force.

Industrial factors' productivity in Erzurum is very low compared to Turkey's average. The main reasons for this fact are the present problems of the industry and the external effects. These problems include as follows :

The difficulties in climate condition, transportation difficulties, energy problems and the insufficiency of demand, capital, raw materials and the skilled labors.

These problems have to be solved and industrialization in the area be seriously encouraged to make the industry as a leader sector in the development of the city.

EKLER**ERZURUM SANAYİ İŞLETMELERİ ANKET FORMU****BÖLÜM. I. KURULUŞA AİT BİLGİLER**

1. Kuruluşun Ünvanı
2. Kuruluşun Tesis Tarihi
3. Kuruluşun Kayıtlı Olduğu Oda ve Sicil No:
4. Kuruluşun Adresi ve Telf. No :
5. Ankete Cevap Veren Yetkilinin Adı ve Soyadı
6. Kuruluşun Hukuki Durumu .

Ferdî Mülkiyet	Adi Ort.	Kollektif	Komandit	Limited	Anonim	Diğer
()	()	()	()	()	()	()

BÖLÜM. II. EKONOMİK ALANA AİT BİLGİLER

1. Kuruluşun Ana Faaliyet Konusu
2. Kuruluşun Yan Faaliyet Konusu
3. Kuruluşun Tam İstihdam Kapasitesi
4. Kuruluşun Fiili İstihdam Durumu
5. İstihdam Edilenlerin Niteliklerine Göre Dağılımı (adet olarak)

Teknik Eleman	Sıra Elamanı	İdari Personel
[.....]	[.....]	[.....]

6. İşyerinin Çalışma Durumu.
Sürekli () Mevsimlik () Diğer ()
7. Kuruluşun Tam Üretim Kapasitesi
8. Kuruluşun Fiili Üretim Kapasitesi . 1985 .. 1986 .. 1987 .. 1988 .. 1989 .. 1990
[] [] [] [] [] [] []
9. Kuruluşunuz Tam Kapasite İle Çalışıyor Yoksa Düşük Kapasite İle Çalışıyor?
Tam Kapasite () Düşük Kapasiteli ()
10. Düşük Kapasite İle Çalışıyorsanız Kapasite Oranınız % Kaçtır ?.....

11. Düşük Kapasite İle Çalışıyorsanız Nedenleri Nelerdir ?

- Hammadde Yetersizliği () 1
 Finansal Yetersizlik () 2
 Talep Yetersizliği () 3
 Enerji Yetersizliği () 4
 Kalifiye Eleman Yetersizliği () 5

Diğerleri (açıklayınız).....

12. 1980 Yılından Sonra Yatırım Yaptınız mı ?

Evet () Hayır ()

13. Yatırım Yaptıysanız,

Yıllar	Yatırımın Konusu	Yatırımın Tutarı TL.		Yatırımın Nevi	Yatırımın Yeri	Yatırımın Kapasitesi	İstihdam (Kişi)
		Toplam Yat.	Sabit Yat.				
1980							
1981							
1982							
1983							
1984							
1985							
1986							
1987							
1988							
1989							

14. Yatırım Yapmadıysanız Bunun Nedenleri Nelerdir ?

- Kredi Pahalılığı () 1
 Talep Yetersizliği () 2
 Öz Kaynak Yetersizliği () 3
 Bilgi Yetersizliği () 4

Diğerleri (açıklayınız).....

15. Kredi Maliyetlerini Yüksek Buluyorsanız, Bu Durumda Tutumunuz Ne Olmuştur ?

- Özsermaya Artırıldı () 1
 Üretim Kapasitesi Kısıldı () 2
 Yatırım Projeleri Ertelendi () 3
 Elaman Azaltıldı () 4

Diğerleri (açıklayınız).....

16. Yeniden Değerleme Yapıyormusunuz ? Evet () Hayır ()

17. Cevabınız Evet İse, Yeniden Değerleme ile Neyi amaçlıyorsunuz?

Enflasyon Karşısında İşletmenin Öz Varlığını Zahiri Kârlara

- Karşı Korumak () 1
 Verigi Avantajından Yararlanmak () 2
 Ek Oto Finansman Sağlamak () 3
 Üretim Güçlerinin Yeniden Sağlıklı hale Getirilmesi () 4

Diğerleri (açıklayınız)

18. Cevabınız Hayır İse Nedenleri ?

Bilgi Noksanlığı ()

Diğerleri (açıklayınız)

19. Üretimde Kullandığınız Girdileri Nerelerden Sağlıyorsunuz ?

Erzurum İlinden () 1

Diğer İllerden () 2

(İllerin Adları Nelerdir).....

Yurtdışından () 3

20. Üretimde Kullandığınız Girdileri Hangi Sektörlerden Sağlıyorsunuz ?

Madencilik ()

Tarım ve Hayvancılık ()

Diğerleri (açıklayınız)

21. Ürünleriniz Genelde Hangi Amaçla Talep Edilmektedir ?

Nihai Tüketim Malı Olarak ()

Ara Malı Olarak ()

Yatırım Malı Olarak ()

22. Ürünlerinizi Nerelere Pazarlamaktasınız ?

Erzurum İline () 1

Diğer İllere () 2

(Bu İllerin Adını Yazınız).....

23. Üretim Kararı Verirken Esas Aldığınız Kriterler Nelerdir ?

Piyasa Araştırmasına Göre () 1

Mevcut Makina ve Techizata Göre () 2

Üretim Kaynaklarına Göre () 3

Geçmişteki Alışkanlıklarına Göre () 4

24. Üretimi Nasıl Planlamaktasınız ?

- Sipariş Üzerine () 1 Piyasa Talebine Göre () 2
25. Kuruluşunuz Şu Anakadar Teşvik Tedbirlerinden Yararlandı mı ?
Evet () 1 Hayır () 2
26. Evet İse, Bunun Konusu Nedir ?
Yatırım Teşvik Tedbirleri () 1
İhracatı Teşvik Tedbirleri () 2
27. Kuruluşunuzca Üretilen Mal ve Hizmetin Yıllara Göre Dağılımı,

A- İç Piyasadaki Değeri

Yıllar	Teşvikten Önce				Teşvikten Sonra			
	Üretim Mik.	Ürt.Mal. TL.	Satş.Değ.TL.	İstih.	Üretim Mik.	Ürt.Mal.TL.	Satş.Değ .TL.	İstih.
1980								
1981								
1982								
1983								
1984								
1985								
1986								
1987								
1988								
1989								
1990								

B- Dış Piyasadaki Değeri

Yıllar	Teşvikten Önce				Teşvikten Sonra			
	Üretim Mik.	Ürt.Mal. TL.	Satş.Değ.TL.	İstih.	Üretim Mik.	Ürt.Mal.TL.	Satş.Değ .TL.	İstih.
1980								
1981								
1982								
1983								
1984								
1985								
1986								
1987								
1988								
1989								
1990								

28. İşletmeniz İhracat Alanında Faaliyet Göstermekte' midir ?

Evet İse, (Aşağıdaki Tabloyu Doldurunuz)

Yıllar	Miktarı	Değeri TL.
1985		
1986		
1987		
1988		
1989		
1990		

29. Hayır İse, Nedenleri Nelerdir ?

- İç Piyasanın Elverişli Olması () 1
- Üretimin İç Piyasaya Yönelik Olması () 2
- Üretim Yetirsizliği () 3
- Rekabet Edememe () 4
- Bilgi Noksanlığı () 5

30. Yatırıma Ait Teşvik Tedbirlerinden Yararlandıysanız Aşağıdaki Tabloyu Doldurunuz,

31. Erzurumdaki Sanayinin Bugünü ve Geleceği Hakkındaki Görüşleriniz Nelerdir ?

.....

.....

.....

.....

Yıllar	Teşvik Belg No ve Tarih	Yatırımın Nevi (1)	Yatırımın Tutarı		Yatırımdaki Öz Kaynak Tutarı M.TL.	Döviz Gereği \$	Tam Kapasitede Ürt.Mal ve Hiz.	İstihdam	Tanınan Teşvikler (2)						
			Top. Yat Milyon TL	Sabit Yat. Milyon TL					Y.I.	KKDP	G.M. T.P.	VAR.H.I.			
1980															
1981															
1982															
1983															
1984															
1985															
1986															
1987															
1988															
1989															
1990															

(1) Yatırımın Nevi.

Komple Yeni Yatırım
Genişletme
Yenileme
Tamamlama

Tevsi
Modernizasyon
Entegrasyon
Dar Boğaz Giderme

(2) Kaynak Kullanımını Destekleme Pirimi

Yatırım İndirimi
Gümrük Muafiyeti
Teşvik Primi
Verg, Resim, Harç İstisnası

BİBLİYOGRAFYA**KİTAPLAR**

- Aktan, Reşat. Türkiye İktisadı. Ankara Üniversitesi Yayını. Ankara :1987.
- Arıkan, Osman. Doğu Bölgesi'nin Sanayileşmesi. Atatürk Üniversitesi. İşletme Fakültesi No: 17. Ankara : 1973.
- Arıkan, Osman. Erzurum Şehrinin Ekonomik Esasları. Atatürk Üniversitesi. İşletme Fakültesi No: 31. Ankara : 1973.
- Aşkoğlu, Rıza. Türkiye'de Yatırım Teşvik Tedbirleri. Anadolu Üniversitesi Yayınları No: 278. Eskişehir : 1988.
- Bildirici, Ziyaettin. Çeşitli Ülkelerde ve Ülkemizde Yatırımları Özendirici Vergi Teşvikleri. Anadolu Üniversitesi Yayınları No: 328. Eskişehir : 1989.
- Bulmuş, İsmail, Erkan Oktay, Mete Törüner. Küçük Sanayi İşletmelerimizin Konumu Önemi ve AT'a Girerken Karşılaşılabilecek Sorunlar ile Çözüm Yolları. MPM Yayınları No: 426. Ankara: 1990.
- Büyükkılıç, Deniz, Hülya Arpacıoğlu, Ayhan Artar. İmalat Sanayiinde İller ve Bölgeler Düzeyinde Verimlilik ve Karşılaştırma. MPM Yayınları No: 419. Ankara: 1990.
- Cuinet, Vital. La Turquie d'Asie Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de L'Asie. Cilt I. Paris : 1892.
- Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978. Akbank Kültür Yayını. İstanbul :1980.
- Doğan, Muhsin. Erzurum İli'nin Ekonomik Yapısı ve Gelişme Potansiyeli. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Erzurum : 1991.
- Dinler, Zeynel. Bölgesel İktisat. Gözden Geçirilmiş 2. Baskı. Uludağ Üniversitesi Yayınları No :3. Bursa :1986.
- DPT Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı 1990-1994. Yayın No: 2174. Ankara.
- Ekonomi Ansiklopedisi. Cilt III. Paymaş Yayınları. İstanbul: 1984.
- Eren, Aslan. Türkiye'nin Ekonomik Yapısının Analizi. Muğla: 1989.
- Han, Ergül. Türkiye'de Sanayileşme Süreci ve Stratejisi . Eskişehir İTİA. Yayınları No: 205/134. Eskişehir: 1978.
- Hiç, Süreyya. Türkiye Ekonomisi II. Menteş Kitapevi. İstanbul: 1990.
- İshakoğlu, Mehmet. Cumhuriyetle Başlayan Sanayileşme Hareketinde Doğu Anadolu. A.Ü. İşletme Fakültesi Yayınları No: 61. Erzurum: 1976.

- Kazgan, Gülten. Ekonomide Dışa Açık Büyüme. 2. Baskı. İstanbul : 1988.
- Kepenek, Yakup. Türkiye İmalat Sanayiinin Üretim Yapısı 1963-1977. ODTÜ Yayın No: 28. Ankara: 1977.
- Korkmaz, Adil, C. Korhan Gerçek, Orhan Pazarcık. Ülkemizde Uygulanan Teşvik Sistemi Ekonomi Üzerindeki Etkileri ve Verimlilik Temeline Dayandırma İmkânları. MPM Yayınları No: 381. Ankara: 1989.
- Mazlum, Mustafa, İlhan Yücel, Muammer Tekelioğlu. Özel Kesim Yatırım İmkânları ve Yatırım Kararlarında Teşviklerin Etkinliği. TOBB Yayın No: 162. Ankara: 1990.
- Öçal, Tezer, Ertan Oktay. Ansiklopedik Ekonomi Sözlüğü. V Yayınları. Ankara: 1989.
- Öney, Erden. İktisadi Planlama. 4. Baskı. Savaş Yayınları. Ankara : 1985.
- Özötün, Erdoğan. Türkiye Gayri Safi Yurt İçi Hasılasının İller İtibariyle Dağılımı 1979-1986. İSO Yayını No: 1988/8. İstanbul: 1988.
- Pekiner, Kâmuran. İşletme Denetimi. 5. Bası. İstanbul Üniversitesi. İşletme Fakültesi Yayın No:55. İstanbul: 1988.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. Beş Şehir. 1960.
- Türkçe Sözlük. TDK. Ankara: 1959.
- Yıldırım, İrfan. Kalkınmada Öncelikli Yörelere ve Madencilik Yatırımları(1985-1989). MTA. Ankara: 1985.
- Zaim, Sabahattin. Bölge ve Şehir Planlaması Yönünden İstanbul Sanayi Bölgeleri. İstanbul Üniv. İktisat Fakültesi Yayınları No: 304. İstanbul: 1971.

RAPORLAR

- Doğu Anadolu Bölgesi Ekonomik raporu 20 -21 Ekim 1986. Erzurum. TOBB Yayın No: 4.
- Doğu Anadolu Bölgesi İhracatçılar Birliği Genel Sekreterliğinin Çalışmaları ile İhracatçıların Sorunlarını Kapsayan Faaliyet Raporları. 24 Nisan 1991 Tarihinde Bölgemiz İhracatıyla İlgili Olarak Hazırlanan Rapor. Erzurum: 1991.
- TKİ. Doğu Linyitleri İşletmesi Müessesesi Müdürlüğü Yıllık Faaliyet Raporları. Erzurum: 1991.

GAZETE, DERGİ VE DİĞERLERİ

- Resmi Gazete: 4 Kasım 1989. Sayı : 20332
- Resmi Gazete : 16 Şubat 1991. Sayı: 20795
- Ökçün, Gündüz. 1895 Öncesi Osmanlı Ekonomisine Genel Bakış. İSO Dergisi. Sayı. 238. İstanbul: 1985.
- Sorguç, Nevin. Kalkınmada Öncelikli Yörelere İşsizlik Sorunu ve İstihdam. İş ve İşçi

Bulma Kurumu Seminerleri 3. Yayın No: 265. Ankara: 1991.

Özdemir, Mahmut. Avrupa Topluluğuna Üyelik Sürecinde Orta ve Küçük İşletmelerimizin Sorunları. Türkiye'nin AT İçinde Geleceği Simpozyumu. Erzurum: 1989.

İSTATİSTİKLER VE YILLIKLAR

DİE . 1964-1968 Yıllık İmalat Sanayii İstatistikleri. Yayın No: 753. Ankara: 1976.

DİE . Yıllık İmalat Sanayii Anketi. İller . 1971. Yayın No: 810. Ankara.

DİE . Yıllık İmalat Sanayii İstatistikleri. 1973. Yayın No: 1005. Ankara.

DİE . Yıllık İmalat Sanayii Anket Sonuçları. 1975. Yayın No: 806. Ankara.

DİE . Yıllık İmalat Sanayii Anket Sonuçları. 1978. Yayın No: 944. Ankara.

DİE . Genel Sanayi Ve İşyerleri Sayımı. İkinci Aşama Sonuçları. Büyük İmalat Sanayii. 1980. Yayın No: 1146. Ankara.

DİE . Yıllık İmalat Sanayii İstatistikleri. 1982. Yayın No: 1068. Ankara.

DİE . Yıllık İmalat Sanayii İstatistikleri. 1983. Yayın No: 1139. Ankara.

DİE . Yıllık İmalat Sanayii İstatistikleri. 1984. Yayın No: 1224. Ankara.

DİE . Genel Sanayi Ve İşyerleri Sayımı. 2. Aşama Sonuçları. Büyük İmalat Sanayii. 1985. Yayın No: 1288. Ankara: 1988.

DİE . Genel Sanayi Ve İşyerleri Sayımı. 2. Aşama Sonuçları. Küçük İmalat Sanayii. Türkiye ve İller. 1985. Yayın No: 1371. Ankara: 1988.

DİE . 1980 ve 1985 Genel Nüfus Sayımı. Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri. Yayın No: 1369. Ankara: 1989.

DİE . Yıllık İmalat Sanayii İstatistikleri. 1986. Yayın No: 1413. Ankara: 1990.

DİE . Yıllık İmalat Sanayii İstatistikleri. 1987. Yayın No: 1454. Ankara: 1991.